

Bonaparte Printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak

RICARDO GÓMEZ

(UPV-EHU)

Abstract

The object of this essay is to give an account of the linguistic polemic that arose towards the end of the last century between Prince L.-L. Bonaparte and other Basque scholars, like W.J. van Eys, J. Vinson and A. Luchaire. This aspect has received little attention from students of Bonaparte's work. The author of this essay attempts to develop certain topics of discussion which at the time meant an advance in research on the Basque language, as well as to explain the relationship of these Basque scholars with the linguistics theories and methods of their time, and especially with the influence of Schleicher and comparative grammar in general.

O. Sarrera.

Ikastaro honen zuzendariak Bonaparteri buruz zerbait esatea proposatu zidanean —eta bihoakio ene esker ona ikastaro honetan parte hartzeko eman didan paradagatik*— garbi nuen behinik behin zertaz ez nintzen mintzatuko: printzeak urte luzeen buruan Euskal Herrian egin zituen txangoez, datu bilketez eta dialektologi lanez alegia. Izan ere, luze eta ongi, ez agian merezi bezainbat, jardun da Bonaparteren obraren alderdi hauetaz —ik., besteren artean, Arana Martija (1984), Lacombe (1907), Mitxelena (1964: 24 hh., 1988: 960), Riezu (1958), Rodríguez Ferrer (1873: 65-82), Villalonga (1953-57), Villasante (1979), Yrizar (1960, 1981)—. Haatik, hizkuntzari eta hizkuntzalaritzari buruzko eritziek hala nola euskarari buruzko lan teorikoek —euskalkien edota hizkeren deskribapen hutsa direnetatik bereizteko, nonbait— aipamen txikiren bat edo beste soilik merezi izan dute noizpait Bonaparteren obraz arduratu direnen izkribuetan. Honela, bada, gauza jakina da Bonapartek eztabaida luze eta bortitzak izan zituela garaiko zenbait hizkuntzalarirekin, bereziki van Eys eta Vinsonekin. Baina eztabaida haien nondik-norakoa ez da inon ere zehaztu. Interesgarri iruditu zait, beraz, euskalaritzaren historian garrantzi ukaezina duen polemika hartan ukitu arazoak eta eritziak bildu eta berauei buruzko xehetasun batzu ematea. Hiru arlotan jarri dut arreta berezia: eztabaidagaien azalpenean, Europan indarrean zeuden teoriekiko harremanetan eta euskalaritzaren nolabaiteko aurrerapeña zekarten emaitzetan.

Polemika aski luzea izan zen; esan daiteke Bonaparte euskaraz arduratu zen denboraldi osoan iraun zuela. Gure hizkuntzari buruzko lehenbiziko lan teorikoan (Bona-

(*) Lan hau E.H.U.-ko Donostiako VII. Udako Ikastaroetan ("Euskalaritza XVIII eta XIX. mendeetan", 1988ko iraila) emandako hitzaldiaren testu zuzendu eta osatua da. Eskerrik beroenak berriz Joseba Andoni Lakarrari eta, orobat, Juan Jose Larrea eta Pello Salabururi testu honen ziriborro ezberdinak irakurtzeko jarri duten arretagatik eta beren ohar baliotsuengatik. Okerrak ene.

parte, 1862)¹ gerora eztabaidatuko ziren gaiak kausi ditzakegu jadanik eta, ikusiko dugunez, ia hil arte jarraituko zuen bere teoriak defendatzen eta kontrakoak gogorki errefusatzen.

Goraxeago esan bezala, Louis-Lucien Bonaparte, Willen Jan van Eys eta Julien Vinson dira polemika honetako eskuhartzaile nagusiak. Guztiarekin ere, hauekin batera Achille Luchaire sartu beharra dago, gehienetan bigarren eskuko informazioa badarabil ere, aurrekoen lanen laburpen zehatza eta kritika zorrotza burutzen baititu. Beraz, lau autore hauen esanetara mugatuko naiz batik bat, baina ez ditut aipatzeke utzi nahi eztabaida hauetan alde edo moldez parte hartu zuen besteen izenak, zerrenda halabeharrez osagabe geratu arren: A. Burnell, Arturo Campi3n, Hyacinthe de Charencey, Jean Duvoisin, Manuel Gorostidi, Abel Hovelacque eta Inchauspe kalonjea.

Eztabaidagaiak zenbait ataletan banatu ditut: lehenbizi, gramatika konparatuaren eragina, batez ere Schleicher-en teoriek Vinsonengan izan zutena, aztertu dut; bigarrenik, polemikan parte hartu zuten autoreek zientzia berriari —hizkuntzalaritzari— eta beronen metodoari buruz zituzten jarrera ezberdinak bereizi; hirugarrenik, autoreok euskararen eta munduko beste hainbat hizkuntzaren artean burututako erkaketak aipatu eta irazkindu; bukatzeko, iberismoaren arazoaz, euskararen bizitzari buruzko eritziez eta euskalkien auziaz esan zituztenak jaso.

1. Europako hizkuntzalaritzaren eragina.

1.1. Polemika hasten den garaian Europako hizkuntzalaritzaren joera nagusia —ez dakit “teoria” deitzea zilegi ote den— gramatika konparatua dugu, 1870.az geroztik neogramatikoen eta besteren lan hasi berriek finkatuko duten historiako ardurak hobetarik (cf. Mounin, 1983: 184 hh.). Labur esanda, gramatika konparatuaren helburua hizkuntzen arteko antzekotasunak erkatu eta beraien arteko ahaidetasuna aztertzea da, hizkuntz familiarik osatzen saiatuz. Gramatika konparatuaren ekarpenik garrantzitsuen haur da: hizkuntzen arteko ahaidetasuna ezagutzeko, hizkuntza horien gramatikak, ez hiztegiak soilik, erkatu behar direla berrestea². Konparatismoak, metodo konparatiboak natur zientzietan erdietsi zuen arrakastarik handiena. Hortaz, gramatikariak metodo hori bereganatzean, zientzia hauen kontzeptuen eragin ukalezina nabarrituko zen. Izan ere, XIX. mende osoan hizkuntzari lotuen zaion hitza *organismoa* da; hizkuntza izaki bizia bailitzan ulertzen da (cf. Mounin, 1983: 166)³.

Alabaina, ez da aurreko garaietako ideiekin erabateko etenik gertatzen, Alemania-ko Erromantizismoarekin esaterako. Gramatika konparatuaren aitatzat jo izan den F. Boppek oraino sinesten zuen sanskritoaren bidez jatorrizko hizkuntzara (*Ursprache*-ra) iritsi ahal zela, gizahizkuntzaren lehen hitzak, lehen erro monosilabikoak bila zitezkeela. Orobat, jatorrizko hizkuntzan erroen eta esanahiaren arteko erlazioa ez zela arbitrarioa, hots, erroek berezko esanahia zutela (cf. Mounin, 1983: 181). Bestalde, W. von Humboldt, gramatika konparatuak gehiegi kezkatu ez bazuen ere, honetaz baliatu zen

(1) Guztiarekin ere, euskararekin izandako lehenbiziko harremana 1847.ekoa da, *Specimen lexici comparativi omnium linguarum europaearum* izenburu duen lanean sartu euskal hitzak alegia (cf. Arana Martija, 1984: 34, 13. oh.). Esan behar dut alde batera utzi nahi ditudala Bonaparteren bititza eta beraren lanen zerrendatzea. Ene ustez, printzearen biografiarik onena Villalongarena da (1953-57), nahiz eta huts batzu izan (cf. Arana Martija, 1984: 33, 17. oh.); tamalez, Arana Martijak berak (*ibidem*) agintzen digun Bonaparteren bio-bibliografia zabalagoa ez da oraindik argitara eman. Orobat, Bonaparteren euskarari buruzko lanen zerrendak —ezosoak— ikus daitezke in Lacombe (1907) eta Yrizar (1960).

(2) Ideia hau lehenagokoa bada ere —Ludolf, Lhuyd, Gyármathi, W. Jones, etab. (cf. Mounin, 1983: 166-168)—, gramatika konparatuak zabaldu eta metodo jakin baten menpean bideratu zuen.

(3) Gure artean, adibidez, Unamuno gazteak ere onartu zuen gizahizkuntzaren ulerkera hau: «Todo idioma es un organismo y un organismo que pasa en su desarrollo por tres momentos o fases, que los lingüistas llaman monosilabismo, aglutinación y flexión.» (1884: 104-105).

hizkuntzaren jatorria bilatzeko; beraren hipotesiaren arabera, hizkuntza gizagogoari hertsiki loturiko propietatea da, barne-barnekoa, gizakia eta hizkuntza batera jaino ziren eta (cf. Mounin, 1983: 197-198). Gauza jakina da, bestalde, burutapen hauek Euskal Herrian, Astarloarengan zehazki, izan zuten eragin zuzena⁴.

1.2. Ez dut luzatu nahi izan gramatika konparatuaren ezaugarrien azalpenean, zenbait ideia orokor ematera mugatu naizelarik. Hala ere, interesgarria deritzot, gramatika konparatuaren berezitasunak hobeki ezagutzeko eta honek euskalari hauetariko zenbaitengan izan zuen eragin nabarmena ikusteko, Vinsonen testu batzu (1874a: 5-6; 1874b: 238-239; 1875a; 1876a: 612; 1877a: ix-xii; 1879: 146-147) eta Schleicher-en teoriak⁵ xehekiago erkatzeari. A. Schleicher-en ezaugarri nagusia metodoari eta fonetikari emandako garrantzia da. Lehena, metodoaz eta lan "zientifikoak" egiteaz zuen ardura, ikusiko denez, van Eysengan eta Vinsonengan ere oso ageriak dira; orobat Bonaparterengan, baina ikuspegi aski ezberdina darabilelarik. Bestalde, Vinsonen berak eman nahi izan zuen aditza noiz edo behin Schleicher-en metodoaren garrantzia:

Celui qui est au courant de l'oeuvre remarquable de Schleicher; celui qui a lu et médité les principes fondamentaux, la raison d'être de cette puissante méthode, dans la rapide esquisse que le maître en a tracée, ne saurait comprendre qu'on n'essayât pas de l'appliquer à tous les produits sonores de l'organisme humain, c'est à dire aux diverses manifestations du langage articulé. (Vinson, 1874b: 239)

Schleicher-ek letrak eta soinua ederki eta beti bereizten bide zituen, aurreko autoreek —eta ondorengo anitzek— ez bezala⁶. Badirudi, baina, garai hartako euskalarien artean ez zela erabateko bereizketa hori egitera iritsi, gehien hurbildu eta kezkatu zena van Eys izan zelarik —hala ere, behin eta berriz darabil «lettre» hitza soinuez ari delarik, garaian ohi zenez—. Orobat lege fonetikoaren garrantzia aztertzerakoan: «...les lois phonétiques sont d'un intérêt de premier ordre pour l'étude d'une langue» (van Eys, 1873a: xvii), edo «Quand nous saurons à fond les lois de la phonétique basque, nous y trouverons sans doute un auxiliaire qui nous sera très-utile» (xix. or.).

Vinsonen aipatu laugarren testua (1877a) nahiko esanguratsua da Schleicher-ekiko atxikimenduari dagokionean. Izan ere, nahiz eta bere orrialde horien xedea orduko hizkuntzalaritzaren ideia nagusiak laburki azaltzea («rappeler en quelques traits rapides les principes essentiels de la linguistique moderne», ix. or.), Schleicher-en teoriak eta eritziak doi-doi laburtzera mugatzen da (orobatsu 1876a: 6). Egia esan, atxikimendu ia oso hau aspaldian aipatua da⁷, eta are markagarriagoa da Vinsonen izkribuen data eta atal honen hasieran aipatutako 1870. urte inguruko hizkuntzalaritzaren aldaketak kontutan hartzen baldin baditugu.

Hasteko, Vinsonen filologiaren eta hizkuntzalaritzaren arteko bereizketa azaltzen du. Lehenbizikoa «étude principalement historique» da (1877a: x); bigarrena, aldiz, «est une science purement naturelle» (*ibidem*)⁸. *Étude* eta *science* hitzak aukeratzeak, ene

(4) Cf., hala ere, Tovar (1980: 152): «...y naturalmente critica la teoría de Astarloa sobre el significado propio de cada letra...», eta bereziki Laka (1989).

(5) Schleicher-en hurrengo aipua frantsesezko 1852ko itzulpen batetik jasoak daude, jatorrizko edizioa eskuratzetik ez baitu izan.

(6) Cf. «...les sons changent de plus en plus, les caractères alphabétiques restent immuables en montrant une époque du passé, comme l'aiguille d'un cadran arrêté.» (Schleicher, 1852: 29).

(7) Cf. «Por sus trabajos y aun por sus conversaciones, me consta que en lingüística [Vinson] seguía principalmente a Hovelacque y a Schleicher, sin evolucionar con el tiempo, en el sentido en que lo ha hecho dicha ciencia. No se recataba en proclamar su oposición a los neogramáticos y a los lingüistas posteriores a esta escuela. No discutí en realidad con ellos...» (Urquijo, 1927: 221).

(8) Cf. «L'une, qui s'appelle la *philologie*, étudie la langue pour arriver par là à la connaissance de l'essence intellectuelle des nationalités; la philologie appartient à l'histoire. L'autre s'appelle la *linguistique*; elle ne s'occupe point de la vie historique des nations: elle est une part de la physiologie de l'homme.» (Schleicher, 1852: 12).

ustez, ez dirudi batere gauza arbitrarioa denik, Vinsonek hizkuntzalaritzaren zientifikotasuna azpimarkatu nahi baitu⁹. Hizkuntzaren kontzepzioa ere ezberdina izango da, ikuspuntu batetik edo bestetik begiratu bada. Filologoen ustez —dio Vinsonek (1879: 146)—, hizkuntza «*órgano de expresión de las sociedades humanas*» da; hizkuntzalarien eritziz, ordea, gizakiaren funtsezko ezaugarria da, «*phénomène essentiellement caractéristique de l'espèce humaine*» (1877a: x), edo beranduago adieraziko duenez:

...hecho natural, producido espontáneamente, bajo influencias externas por los órganos físicos del cuerpo, sin otro objeto que dar expresión rápida y exacta del pensar humano. (1879:146)

Era berean, hizkuntzari buruzko ikuspuntu edo azterbide bietariko bakoitzak metodo ezberdin bati jarraituko dio. Horrela, bada, filologia metodo historikoaz baliatzen den bitartean, hizkuntzalaritzak, natur zientzia denez, beste natur zientzien metodoa erabiliko du, hau da, metodo konparatiboa. Hizkuntza izaki bezala aztertzen du, beste-lako «*organismes naturelles*»-en parean jartzen duelarik:

Qu'on l'appelle *linguistique, glottique* [Schleicher-ek gogokoan zuen izena] *glottologie* et même, par un abus trop persistant, *philologie comparée*, la science du langage suit la méthode des sciences naturelles et ne procède que par l'observation et l'expérience. (Vinson, 1877a: x)¹⁰

Urte batzu lehenago, xehekiago adierazten ditu hizkuntzalaritzaren metodoaren betebeharrak:

La méthode de la science du langage, ainsi entendue, devra donc être celle des sciences naturelles. Elle devra s'occuper d'étudier isolément les éléments constitutifs des langues, leur nature, leur composition matérielle, leurs modifications, leurs affinités, leurs tendances; elle devra ensuite, à l'aide des éléments étudiés de la sorte dans plusieurs organismes, établir une classification générale toujours flexible, toujours accessible à l'introduction de nouveaux membres doués de caractères élémentaires spéciaux. (Vinson, 1875a: 6-7)

Ohar bedi orain arte zenbat aldiz agertu zaizkigun *nature*, *natural* edo *naturelle* hitzak hizkuntzalaritza berriaren zehazkizunak ematerakoan. Schleicher-entzat adjetibo honek oso esanahi zehatza du: naturala legeen menpean, borondatetik at dagoena da, askatasunik ez duena¹¹. *Natura* / *Historia* kontrajarpena Schleicher-en pentsakeraren sustraietan dago, eta hurrengo orrialdeetan azalduko diren arazoetan behin eta berriz berragertuko zaigu. Hizkuntzalaritzak, beraz, hizkuntzaren alde «*naturalena*» izango du aztergai, fonetika eta morfologia, alegia. Honelaxe jarraitzen du Vinsonek:

Ainsi, la Linguistique est une science naturelle. Les organismes phoniques, qui constituent son objet, sont des produits spontanés et inconscients des organes humains, soumis, en leur qualité d'êtres naturels, à la grande loi de l'éternelle variabilité, suivant les influences de milieu, de climat, de société, d'isolement, etc., mais aussi incapables d'être modifiés sous l'action d'une volonté extérieure ou intérieure, qu'un quelconque des êtres organisés qui nous entourent (1875a: 6)¹²

(9) Cf., dena den, Vinsonek beste leku batean filologiaz dioena: «*c'est une science essentiellement historique*» (1875a: 5).

(10) Cf. «*La méthode de la linguistique diffère donc totalement de celle des sciences historiques, elle doit être la méthode des autres sciences naturelles.*» (Schleicher, 1852: 3)

(11) Cf. «*Il ne faut point croire que la langue, comme appartenant au côté naturel ou non libre de l'Homme, soit exempte de cette loi, qui se montre aussi dans la série des organismes naturels.*» (Schleicher, 1852: 15-16). Schleicher-en itzultzaileak ondoko ohar hau erasten du, bereizketaren iturria azalduz: «*L'auteur, comme hégélien, maintient la différence entre Esprit, Intelligence, Liberté d'un côté, et Nature, Non-Liberté de l'autre.*» (*ibidem*).

(12) Oso antzeko pasarte, sarri hitzez hitz, ikus bedi in Vinson (1877a: x). Cf., halaber, «*Tout ce qu'il y a dans la langue de naturel, c'est-à-dire provenant de l'essence naturelle de l'Homme, et mis en dehors de l'influence de la volonté, c'est la science des formes [morfologia?], elle appartient à la linguistique. Tout ce qui, dans la langue, dépend de la pensée et de la volonté individuelles, la syntaxe, et encore plus le style, sont du domaine de la philologie.*» (Schleicher, 1852: 4).

Nahiz eta Vinsonek soinuk («organismes phoniques») eta Schleicher-ek hitzaren formak («formes») aipatu (ik. 12. oh.), ukaezina da hizkuntz erkaketan, oro har, fonetikak —eta, terminologia berriagoa erabiliz, fonologiak— eta morfologiak duten lokarri hertsia¹³.

Hizkuntzaren xedea pentsaera adieraztea delarik, hizkuntzak sailka daitezke pentsaera adierazteko modu ezberdinen arabera:

...on a constaté que les divers idiomes ont employé des moyens différents pour rendre le mieux et le plus vite possible l'idée, conception ou intuition, et sa forme variable, pour traduire avec exactitude la signification et la relation. (Vinson, 1877a: x)¹⁴

Hitz hauetan, sailkapenaren erizpide bezala erabiliko diren esanahia («signification») eta erlazioa («relation») zertan dautzan gehiegi zehazten ez badu ere, askoz garbiago adierazi zuen 1875eko artikuluan:

La plus exacte manière d'exprimer la pensée sera naturellement celle qui pourra le mieux en rendre les diverses nuances: Mais que sont les diverses nuances de la pensée? On peut s'en rendre compte par cette considération que les idées, les conceptions ou les intuitions peuvent être dirigées dans divers sens, c'est-à-dire qu'il faut distinguer, dans une idée, une conception ou une intuition, le fait qui est à sa base et la modification éprouvée par ce fait suivant le temps ou l'espace; ce que nous résumerons par ces deux mots, indiquant le but naturel du langage; «signification, relation». Le langage le plus parfait sera donc celui qui exprimera simultanément la pensée et sa manière d'être, le fait et sa modification, la signification et la relation. (Vinson, 1875a: 1)

Hortaz, esanahia eta erlazioa adierazteko bideen arabera, hiru hizkuntz multzo («groupes» dio Vinsonek (1875a; 1877a), baina gainerako izkribuetan gehien erabiltzen duen izena Schleicher-ek ere badarabilen berbera da: «classes») bereiz daitezke, Humboldt-ek lehenbizikoz bereizitako hiru tipologi talde ezagun eta klasikoak, hain zuzen. Lehen taldean hizkuntza isolatzaileak («monosyllabiques» edo «isolantes») sartzen dira. Hizkuntza hauetan hitz guztiak —erroek, nahiago bada— esanahia dute eta erlazioa bestelako bidez adierazten da: «le premier, celui des langues isolantes où les racines monosyllabiques sont toutes significatives et où les relations ne s'expriment que conventionnellement, c'est-à-dire ne s'exprimaient pas à l'origine» (Vinson, 1877a: x)¹⁵. Bigarren taldea osatzen duten hizkuntza eransleak («agglomérants, composants ou agglutinants» (1875a: 3)), aldiz, bi motatako hitzak dituzte, bata esanahia adierazten duten erroak eta besteak esanahia galdu duten eta erlazioen berri emateko lehenbizikoei eransten zaizkien erroak: «A une racine significative, on ajoute, soit devant, soit derrière, une autre racine qui devient en quelque sorte l'accessoire, le corollaire, le complément de la première dont elle ne sert qu'à modifier le sens. Ces racines de relation, ces mots secondaires s'emploient d'ailleurs aussi indépendamment comme mots significatifs» (1875a: 2), «le second, celui des langues agglutinantes où les relations sont rendues par des racines jadis significatives réduites à un rôle secondaire et subordonné» (1877a: x) eta «las [hizkuntzak] del segundo usan también dos palabras, pero la segun-

(13) Antzeko parekatzeak darabiltza Schleicher-ek ere: «...sous des formes acoustiques, c'est-à-dire par des mots...» (1852: 6). Ik., halaber, hurrengo oharra.

(14) Cf. «...chaque langue peut être décomposée en deux éléments: des notions d'un côté, et des rapports de l'autre. Les notions, les représentations, sont en quelque sorte les matériaux de la langue; les rapports entre elles font sa forme [...] On appelle significations ces notions et ces représentations. On peut dire que l'essence d'une langue se base sur la manière dont elle exprime acoustiquement, c'est-à-dire par un mot, les significations et les rapports (ou relations).» (Schleicher, 1852: 7).

(15) Schleicher zehatzagoa da hizkuntza isolatzaileek erlazioa nola adierazten duten azalzerakoan: «Une langue à monosyllabes ne se compose que de racines, de mots exprimant une signification, et qui renferment implicitement la relation [...] par la place qu'on lui fait occuper dans la phrase, par l'accentuation et l'intonation, par le geste, etc., etc.» (Schleicher, 1852: 9).

da de estas queda reducida al oficio de servidora, vasalla ó esclava, y no tiene existencia independiente» (1879: 146)¹⁶. Azkenik, hizkuntza malgukari edo flexiboetan («langues à flexion», «flexionales») esanahidun erroa bera aldatzen da erlazio ezberdinak adierazteko: «enfin le troisième, celui des langues à flexion où le changement de relation est indiqué dans la racine-même, dans la voyelle radicale» (Vinson, 1877a: x-xi)¹⁷.

Zernahi gisaz, talde hauek ez dira inolaz ere itxiak, ezta —eta haxe da Schleicher-en teoriaren gunea— estatikoak ere: «il faut en conclure que le langage est essentiellement progressif et variable dans le sens d'une amélioration constante de l'expression des relations» (Vinson, 1877a: xi). *Corruptio linguae* delako kontzeptu zaharra eta ebo-luzionismo berriaren ideiak bereganatu eta nahasirik (cf. Mounin, 1983: 203), Schleicher-ek uste du hizkuntzak talde batetik bestera igarotzen direla perfekzioaren xerka. Hizkuntza perfektoa pentsaera albait hobekien eta azkarren adierazten duena da, hots, —Vinsonen hitzetan— «...le système linguistique le plus parfait sera celui qui indiquera la relation par un changement dans la forme de la racine significative qui restera une» (1875a: 2), edo «...la lengua más perfecta será la que las [esanahia eta erlazio] haga sensibles juntamente, con un sólo esfuerzo vocal» (1879: 146)¹⁸. Hizkuntzen bilakabide hau, erlazioen adierazpenaren hobekuntza prozesu hau alegia, —berriz ere hitza— «naturala» da, gizakien borondateak zerikusirik ez baitu. Honela, bada, hizkuntza isolatzaileak eransleak izatera igaro(ko) dira eta orobat eransleak flexiboak izatera¹⁹. Azken hauek baitira, goiko definizioek iradokitzen duten legez, maila gorenera iritsi diren hizkuntzak²⁰.

Alabaina, Vinsonek (1875a: 3; 1877a: xi) ohartarazten du gaurko hizkuntza anitz ez direla sailkapen horretan sorburu duten antzinagoko hizkuntzen mailara iristen. Latinarren eta hizkuntza erromanikoen adibidea, hala nola hizkuntza germanikoen (ingelesa eta alemanera) eta berauen ahaidea zen gotikoarena aipatzen ditu. Itxurazko kontraesan honen konponbide gisa, Vinsonek Schleicher-en teoriara jotzen du berriz ere, oraingoan esplizitoki baina. Organismoak diren heinean, teoria honen arabera hizkuntzak ere jaio, hazi, birsortu eta hil egiten dira. Honela, bada, Schleicher-ek, Darwinen lana argitarara eman aurretik ere, bi aldi bereizi zituen hizkuntza baten bizian. Batetik, aurrerabide formala («développement formel») lortzen den bitartekoa: garai horretan

(16) Cf. «Voilà la deuxième grande classe de langues, celle des langues d'agglomération ou d'agglutination [...]. C'est là que le mot se forme par des membres; voilà une différence fondamentale d'avec les langues monosyllabiques. Mais ces membres ne se confondent pas encore en un seul organisme entier; voilà leur différence fondamentale d'avec les langues à flexion. Le mot n'y est donc qu'un composé de plusieurs mots conservant encore chacun une sorte d'individualité.» (Schleicher, 1852: 11-12).

(17) Cf. «Dans la troisième classe, enfin, nous trouvons la signification et la relation incorporées dans des mots particuliers, et cela sans déroger à l'unité.» (Schleicher, 1852: 12), eta «La fusion indissoluble, fusion intellectuelle, de la signification avec la relation, s'exprime dans les langues à flexion par l'inséparable fusion matérielle ou phonétique, c'est-à-dire que le radical lui-même peut subir une flexion. C'est le caractère essentiel de la troisième classe des langues.» (147-148. or.).

(18) Cf. «Une langue parfaite devait exprimer d'une manière acoustiquement complète ses éléments matériels et ses éléments formels.» (Schleicher, 1852: 7)

(19) Cf. «Nous avons ainsi le droit de nous attendre à voir dans le cours des siècles les idiomes s'élever par degrés de l'état monosyllabique à l'état d'agglutination, pour aboutir enfin à l'état de flexion.» (Schleicher, 1852: 17).

(20) Cf. «Voilà certainement, la classe la plus élevée, la plus riche, la plus féconde, la plus flexible; elle seule reflète, mieux que les deux précédents, les mouvements de l'âme et de l'esprit, l'acte de la pensée, dans laquelle, on le sait, il y a fusion complète de la signification et de la relation, qui se pénètrent réciproquement.» (Schleicher, 1852: 12). Jakina, hizkuntza flexiboez ari da; eta hauexetaz jarraitzen du, hizkuntzaren eta izaki bizien arteko parekatzea (*bizkuntza* = *organismoa*) beste maila batera eramanez: «Les idiomes à flexion sont donc les êtres les plus parfaits de tout le Règne de la Parole; dans ces idiomes le mot est devenu l'unité de la multiplicité des membres ou des organes, c'est-à-dire l'organisme animal unitaire et multiple à la fois.» (Schleicher, 1852: 13). Esan behar da lehenago hizkuntza isolatzaileak mineralekin eta eransleak landareekin erkatu dituela.

hizkuntza bat isolatzaile, eransle eta flexiboen taldeetatik igarotzen da maila gorenera iritsi arte. Schleicher-en ustez, maila horixe izango zen hizkuntza indieuroparrak erdietsi zuena, esaterako. Bigarren aldian, hizkuntzak atzerabide formala («décadence formelle») jasaten du, flexio sistemaren gainbeheratzea eta suntsipena gertatzen direlarik: «le sens primitifs des affixes s'oublant de plus en plus, ils s'usent, s'altèrent peu à peu et finissent souvent par se perdre» (Vinson, 1877a: xi). Atzerabide formalaren hasiera, hizkuntza historian sartzeak markatzen du: «La décadence formelle commence dès qu'une langue arrive à l'histoire» (*ibidem*)²¹. Schleicher-en teoria honetan, aurrerabidearekin gertatzen den bezalaxe hizkuntzen atzerabidea ere «naturala» da, eta horregatik bai bata bai bestea hizkuntzalaritzaren aztergai dira²².

Amaitzeko, eta euskararen ezaugarriak aipatzen hasi baino lehen, Vinsonek (*ibidem*) ohar bat egiten du Schleicher-en teorian hizkuntza eransleek duten lekuari buruz: hizkuntza eransleak bestelako hizkuntza —isolatzaile edo flexibo— baten eraginez bakarrik abiatu ahal izan dira atzerabidean (cf. halaber 1875a: 34; 1877a: xi). Eta hauxe da euskararen egoera, hain zuzen. Hizkuntza eranslea izanik, euskaldunak historiaren bidean jarri dira herri indieuroparrekiko harremanak direla eta (1877a: xv). Vinsonek euskal aditz sistemaren aldaketa ematen du adibide gisa²³:

Pendant sa vie historique, pendant sa période de décadence formelle, le verbe a éprouvé, en basque, des accidents dont on ne trouve nulle part d'exemple aussi complet. La conjugaison primitive ou, si l'on veut, simple et directe des noms verbaux est peu à peu tombée en désuétude et a été remplacée par une remarquable composition de noms verbaux, d'adjectifs et de verbes auxiliaires [...]. Les auxiliaires de la conjugaison périphrastique sont presque les seuls restes du système simple primitif. (Vinson, 1877a: xiv)

Gaur egun hain simple iruditzen zaigun adizki trinkoen antzinatasunaren kontu hau, perifrastikoak noiz eta zergatik nagusituz doazen alde batera utzirik, ez zegoen garai hartan inolaz ere zeharo erabakirik. Eritzi horretakoak ziren —Oihenart (1638)rengandik zetorren tradizio bati jarraiki— Humboldt (1817), Mahn, van Eys (1867) eta Ribáry hungariarra (1877), besteak beste. Baina kontrako eritzia agertzen zuten euskal gramatikari gehienek, esaterako Larramendi (1729), Darrigol (1827), Chaho (1836), Duvoisin (1867), Inchauspe (1869) eta Bonaparte printzeak (1869b)²⁴.

Azkenik, markagarria da aipatu Ribáry-ren *Essai...*-ren edizioari (Vinson, 1877a) Bonapartek egindako oharretan (cf. Bonaparte, 1877c), Schleicher-en teoriaren laburpenari buruz deus ere ez esatea. Onartzen ote zituen printzeak alemaniarraren ideiak ala euskararekiko arazoez bakarrik jardun nahi zuen oharretan? Nik neuk ez dut Bonaparteren izkribuetan Schleicher-en teoriari buruzko aipamen zuzenik kausitu; ikusiko

(21) Cf. «L'expérience démontre que dans les temps historiques les langues déclinent, et nous n'assistons jamais à la naissance d'une langue nouvelle. Eh bien! en voyant aux premiers rayons de l'Histoire la Langue déjà si richement développée, nous en inférons avec raison que la formation de la Langue avait lieu avant l'Histoire.» (Schleicher, 1852: 17-18), eta «Il y a donc deux époques totalement distinctes dans l'Histoire des idiomes: d'abord l'histoire de leur *développement*, c'est l'époque anté-historique, puis l'histoire de leur *décadence*, c'est l'époque historique.» (Schleicher, 1852: 19).

(22) Cf. «Quelle est la cause de cette décadence? Cette cause existe dehors de la libre volonté, elle est au-dessus de toutes les langues. L'histoire sociale d'une nation, surtout la littérature, pourra accélérer ou retarder la décadence de son idiome, mais n'oublions pas que le point de départ de cette décadence existe dans la nature humaine. C'est donc la linguistique, science de la nature humaine, qui aura à étudier l'histoire de l'idiome.» (Schleicher, 1852: 28-29).

(23) Unamunok euskararen flexiorako pausutat jo zuen aldaketa hau: «Pero debo añadir que el idioma vasco guarda un lugar intermedio entre la aglutinación y la flexión, es un idioma aglutinante en el cual se desarrollan hoy mismo formas flexivas, como el paso de la antigua conjugación aglutinante a la conjugación analítica con el auxiliar.» (1884: 91). Cf. § 3.2.

(24) Autore hauen ideien laburpenerako, ik. van Eys (1875: vii-xv) eta Vinson (1868). Aditz perifrastikoaren antzinatasuna aldeztzen dutenen artean, M. Harrietek jarrera berezia erakusten du, adizki trinkoak euskaratik kendu behar direla adierazten baitu (cf. 1741: 507)

dugunez, baina, beronen izena salbatuko du, besteak beste, Vinsonek (1877a: xxii) emandako hizkuntzalaritza berriaren maisuen zerrendatik (cf. Bonaparte, 1877c: 16).

2. Zientziaz eta metodoaz.

2.1. Hizkuntzalaritzaren aro berri honek ekarri zuen metodoazko eta zientifikotasunazko ardurak aurreko euskalarien lanen kritika eta berrirakurketa bultzatu zituen. Horela, bada, Luchaireren (1879), van Eysen (1867, 1873a, 1875, 1879) eta Vinsonen (1868, 1879) ustez, euskalaritzaren aurreko lanak oro har, eta bereziki euskal gramatikarien lanak, ez dira zientifikoki eginak, metodorik eza nabari zaie eta akatsez beteta daude. Larramendiri buruz, van Eysek (1873a: iii-iv) uste du beraren hiztegia ona dela «à consulter», baina hutsa franko duela —gaur egun, Larramendiren helburuak aintzat harturik, haietariko zenbait merezimendu gisa jotzen dira²⁵—, hala nola euskal hitz baikoitzari dago(z)kion euskalkia(k) ez aipatzea, ordurarte erabili gabeko hitz asko sartzea, espainierazko hiztegi baten²⁶ itzulpena izatea, hainbat hitz asmatzea «entièremment en désaccord avec le caractère de la langue basque» —adibide gisa *be-* eta *des-* aurrikiez sortutakoak aipatzen ditu— eta, azkenik, etimologia okerrak asmatzea, euskara espainieraren eta latinaren iturria dela frogatzeko.

Vinsonen eritzia (cf. 1868: 8) ulerkorragoa da, Larramendiren *Artea* eta *Hiztegia* juzkatzerakoan. *Artea* eredu klasikoei atxikiegia dela uste du eta, beraz, euskara ondo ezagutzeko ez duela balio, baina halaber ez dela aiantzi behar noiz idatzia den. *Hiztegia*-n, van Eysek bezala, bere ustez euskararen arrotz diren hitz asko kausitzen ditu.

Andoaindarra alde batera utzirik, van Eysek Astarloari buruz duen eritzia, euskalari horren beste pasarte anitzetan bezalaxe, ironia handia dario: «les voyelles isolées n'ont plus de secrets pour lui» (1873a: iv). Vinsonek, bere aldetik, Lécluse-ren *Manuel*... (1826)²⁷ kritikatzeko du: «malgré son épigraphe vaniteuse, traduction grecque du triple mot de César, est loin d'être un guide complet et suffisant pour l'étude du basque» (1868: 10). Orobat, van Eysek (1875: ix) uste du Lécluse-ren gramatikak ez duela ezer berririk ekartzen; baina baduela gauza on bat, Darrigolek bezala bi aditz laguntzaile (*naiz* eta *dut*) bereiztea, alegia. Dударik gabe, Darrigol kalonjea da euskal ikerlariaren artean kritikarik leunenak jasotzen dituenak. Bai van Eysek (1867: «Introduction», vi) bai Vinsonek (1868: 10) nolabaiteko seriotasun eta zientifikotasuna aitortzen dizkiote *Dissertation*-i (1827). Guztiarekin ere, van Eysek zenbait akats, batik bat deklinabidearen inguruan, antzematen dizkio (1867: «Intr.», vi-viii). Era berean, Vinsonen aburuz, Darrigolen abiapuntuak —euskararen bikaintasunaz, isolamenduaz eta konjugazio bakarra (perifrastikoa alegia) izateaz duen ideiak— bere seriotasun asmo guztiak galeratzen ditu. Antzeko eritzia merezi dute Vinsontzat Chahoren lanek (1836, 1856): alde batetik, hizkuntzaren jatorriaz nahiko zekien eta horrexegatik —Vinsonen hitzetan— «il y a lieu de regretter sa mort prématurée, car il aurait certainement contribué pour une bonne part à l'analyse définitive du basque» (1868: 13); beste aldetik, ostera, ez dago batere ados Chahok euskaldunen jatorriari buruz dituen ideiekin: «Ces idées gâtent les travaux de M. Chaho» (1868: 12).

(25) Gaur egungo ikuspegiarako, ik., besteren artean, Mitxelena (1984b), Lakarra (1985a, b, c) eta Sarasola (1986).

(26) Van Eys ez bide da ohartzen Espainieraren Erret Akademiaren *Diccionario de Autoridades* zela, Larramendik berak aitortu zuenez, andoaindarrak eskuartean izan zuena: «Después de tan improbo trabajo empezé mi Diccionario, siguiendo passo por passo, y voz por voz al gran Diccionario de la Real Academia Española en sus Seis Tomos.» (1745: liii-liv).

(27) Ik. orain obra honen edizio berria in Lakarra (1987) eta Lakarra eta Urgell (1988).

Garaiko euskalarien artean, H. de Charencey-ren eta Inchauspere lanak dira kritikarik latzenak jasotzen dituztenak. Hona zer dioen Vinsonek lehenari buruz: «l'auteur est trop porté à la complication, et plusieurs de ses hypothèses semblent très hasardées» (1868: 19). Orobat van Eysek: «nous regrettons l'assurance avec laquelle M. de Charencey]. nous donne des étymologies plus que douteuses» (1873a: xii). Diodan, gainera, Vinson (1874b)-n Charenceyren aditz teoriaren kritika aurki daitekeela. Inchauspere aditz teoriaren azalpenean, van Eysek argudio kaxkarrak, orakulo tonua (1873a: xvii), nahasmendu handia eta terminologia «baroque» (1875: x) hautematen ditu. Vinsonek, bere aldetik, «théorie essentiellement métaphysique» (1875: 3) deitzen dio.

Egundaino bazterturik laga dugun arren, Luchairek ere (1879: 110-111) bere eritzia adierazi zuen gramatikari euskaldunen lanei buruz. Horrela, bada, uste du Larramendi, Lardizabal, Astarloa, Darrigol, Zavala, Inchauspe eta enparatuei kritikarako sena eta hizkuntzalaritza orokorraren ezaguera peitu zaizkiela, baina beraien lanetan agertu datu ugariak baliagarriak direla hizkuntzalari berrien ikerketa konparatiboetan erabil daitezzen.

Eritzi hauek oro laburtu asmoz, van Eysek hiru arrazoi erideiten ditu gramatikari anitzek euskararen berezitasuna aldarrika dezaten: gramatikari klasikoaren eragin nahasgarria (1875: vi), gramatikariaren ezjakintasuna (1879: viii) eta «la préférence pour les explications extraordinaires, surnaturelles, quand l'explication naturelle se trouve sous la main» (*ibidem*)²⁸.

Vinsonek (1868: 24-25), euskalarien lanen kritika egin ondoren, bi motatako sailkapenetan banatzen ditu. Lehenbizikoan euskaldunak eta kanpotarrak bereizten ditu: euskaldunen artean gehienak ez dira hizkuntzalariak eta uste dute kanpotarrek ezin dezaketela euskara menperatu ezta behar bezala aztertu ere; beraien eginkizun bakarra, bestalde, ikerlari zuhurrageok erabiliko dituzten materialeak prestatzea da. Bigarren sailkapenean beste bi azpitalde bereizten ditu: batetik, jakitunak («les savants»), zeinak emaitza onak lortzeko gai baitirateke, eta, bestetik, euskalaritza jolasgarri gisa erabiltzen dutenak, inolako prestakuntzarik gabe ideia zoroak eta terminologia iluna asmatzera emanak direnak:

...et des hommes qui ont fait du basque comme ils auraient fait de l'alchimie; qui se sont amusés à cette étude, parce que ceux qui s'en occupent sont bien vus dans le pays, ou parce qu'elle est peu courue; qui, après avoir découvert du fond de leurs cabinets les singularités d'une foule d'idiomes plus ou moins inconnus, ont monté un échelon et ont fait du basque l'objet de leurs lumineuses élucubrations accompagnées d'un perpétuel étalage de mots aussi longs qu'ignorés du vulgaire; qui enfin ne se doutent pas qu'il est besoin pour être philologue d'une certaine aptitude naturelle, et qu'on ne peut faire de travail sérieux sur une langue qu'après en avoir étudié plusieurs, c'est-à-dire après s'être éclairé sur la vraie nature du langage et les principes de la grammaire générale. (25. or.)

Beste alde batetik, beren hizkuntzaren gainean idazten duten euskaldun gehienak elizgizonak dira, euskararekiko ikerketatik ondorio filosofiko eta historikoak atera nahi dituztenak. Jakina, Vinson bereziki garai hartan oraino jatorrizko hizkuntza bakar batean eta Babelen mitoan sinisten zutenek ari da, eta hain zuzen Inchauspere pasarte bat dakar adibide gisa (25-26. or.)²⁹.

(28) Ohar bedi berriz ere *naturelle* hitza agertzen dela, hots, legeen bitartez erdiets daitekeena.

(29) Vinsonen *Ursprache*-ri buruzko eritzirako, ik. Vinson (1876a: 38).

Luchaire, van Eys eta Vinsonen kritika hauen beste muturrean Bonaparteren eritziak kausitzen dira. Printzeak euskal gramatikarien lanak defendatzen ditu, Larramendirenak³⁰ eta Inchausperenak³¹ batez ere, haiek bakarrik ezagutzen baitute ederki eta «zientifikoki» beren hizkuntza. Hortaz, kanpoko hizkuntzalariei dagokielarik, hizkuntzalaritza orokorraz badakitela onartzen duen arren, beldur da euskaraz bereziki arduratzen ez diren haiek —ez bera bezala, hogeitamar urtez jardun izan baitu euskara aztertzen³²— huts asko egingo ez ote dituzten (cf. Bonaparte, 1876: 1). Eritzi hau Hovelacque-ri zuzendurik dago, baina Vinson eta van Eys ere aipatuko ditu beherago (1876: 17, 22).

Izan ere, ikerlari hauek, Bonaparteren aburuz, ez dute euskara ongi menperatzen, batik bat «au point de vue scientifique» (1877c: 16; 1877a: 1). Honelako erizpideak, behin eta berriz errepikaturik ikusiko ditugu Bonaparteren izkribuetan. Eta, larriago dena, Vinsonek euskara gorroto duela esatera iristen da, euskaldunak zenbait ideiarekin³³ bat ez datozelako eta ikerlari honek euskara erabat menperatzen ez duelako (1877c: 6). Egia da, eta inork ere ez zion merezimendua ukatu³⁴, Bonapartek euskararen ezagutza bikaina zuela; baina aitortu behar ere printzearen kritika hau hein handi batean gehiegizkoa bide dela, van Eysek esaterako sakonki ezagutzen baitzuen euskara, euskalki idatziak behinik behin (ez, agian, hain sakonki Vinsonek³⁵).

2.2. Metodoazko ardura, esan bezala, oso handia da garai horretan³⁶. Ikusten ari garen autore guztiak sarri askotan metodo zientifikoaz³⁷ mintzo dira, hala euskalari gehienek erabiltzen ez dutela salatzeke, nola —oso gutxitan— autoreren baten metodoa go-raipatzeko. Gorago esanaren arabera, van Eysek eta Vinsonek metodo zientifikorik eza antzemango dute aurreko euskalari gehienetan: «presque tous, enfin, me semblent conçus d'après de tout autres principes que ceux, seul féconds et logiques, de la méthode scientifique, positive et naturelle» (Vinson, 1874b: 238). Bonaparteren lanei buruzko eritzia, aitzitik, aski ezberdina da autore batarengan eta bestarengan.

(30) Esaterako, gazt. -ez port. -es atzizki patronimikoei buruzko polemikan (cf. Bonaparte eta Burnell, 1882). Bonapartek Larramendiren eritzia —euskarazko instrumentalaren -ez atzizki bera direlako alegia (cf. Laramendi, 1729: 10-11)— hobesten du eta gogorki aldeztu ere, hainbeste miresten zituen Alemaniako eta Ingalaterrako hizkuntzalarien eritziaren kontra hain zuzen. Hau da, gotikerazko -s genitibotik eratorzen dituen Diez-en teoriaren kontra: «Por qué en esta cuestion especial relativa á dos lenguas nativas de Laramendi, y que ha ilustrado con excelentes trabajos gramaticales y lexicológicos, no puede éste tener razon y no tenerla los sabios alemanes?» (Bonaparte eta Burnell, 1882: 204). Ik. beherago § 4.2.3.-n esaten dena.

(31) Inchausperi buruz zehazki, hona Bonaparteren pasarte hau: «Inchauspe un des hommes les plus profondément versés dans la langue basque, et dont l'autorité doit être considérée, selon nous, comme incontestablement supérieure à celle d'autres linguistes étrangers qui, quelque grand que puisse être leur mérite en fait de linguistique générale, rien sont pas moins des appréciateurs plus ou moins superficiels du vrai caractère de cet intéressant idiome.» (Bonaparte, 1869b: 159).

(32) Jakina, euskararen berri izan zuenetik hasten da kontatzen nonbait, ez zinez euskara aztertzen hasi zenetik, 1855-56. urteen inguruan ziurrenik (cf. Arana Martija, 1984: 35). Ik. 1. oharrean esandakoa.

(33) Campi6n (1878: 237) zehatzagoa izango da ideia hauen zer-nolakoari dagokielarik: «Ojalá en lo sucesivo no tengamos que deplorar, como hasta aquí, en lo mucho bueno que producen los señores á que aludo [Hovelacque, van Eys eta Vinson], un espíritu estrecho y exclusivo que se manifiesta en la denigración metódica y continua de los escritores vascos y no vascos que disienten de sus ideas, en la mal encubierta enemiga hácia la raza euskara, sin duda porque no milita en las filas del racionalismo evolucionista...». Cf., halaber, Vinsonen erantzuna (§ 5.2.) eta Granja Pascual (1986: 225). Ikus bedi artikulua hau polemika honen zenbait alderdiren ikuspegi osagarri baterako.

(34) Egia osoa esango bada, van Eysek eztabaida hauen azken aldian euskararen azaleko ezaguera izatea leporatu zion Bonaparteri: «...et avec des notions si superficielles de la langue Basque le Pce. Bonaparte voudrait discuter ce qu'il croit être des questions obscures.» (van Eys, 1889b: 52).

(35) Cf., hala ere, Mitxelena (1984b).

(36) Cf. erakusgarri gisa Unamunoren honako hitzok: «Proceder con método vale tanto como acercarse a la verdad [...]. Hoy necesitamos método, y método riguroso.» (1884: 104-105).

(37) Metodo honi erantsitako beste adjetibo batzu *moderno*, *positivista* eta *naturala* dira. Ik. beheraxeago.

Van Eysek lan zientifikorik ez egitea, bere uste eta eritzietan soilik oinarritzea leporatzen dio: «Nous avons de nouveau ici une preuve éclatante du manque total d'une base scientifique; ce ne sont pas même des théories, c'est du guesswork, comme on dit si bien en anglais» (van Eys, 1890b: 64). Era berean, eritzi hauek egia bakarra eta aldaezina bailiran azaltzen bide ditu Bonapartek, orakulo baten gisako tonu dogmatikoa erabiltzen duelarik: «On le voit, le Pce. Bonaparte, selon son habitude, ne discute pas; il proclame un dogme [...] une parole d'oracle, deux mauvais arguments, et la chose est prouvée!» (van Eys, 1889b: 52-53).

Zer esanik ez, Bonapartek argumentu berberak itzultzen dizkio bere erantzunaren azkenean: «je crois y avoir assez prouvé que les mauvais arguments, les dogmes et les paroles d'oracle qu'il [van Eys] me reproche lui appartiennent exclusivement» (Bonaparte, 1890: 63). Zernahi gisaz, Bonaparteren harrokeria beste autore anitzek ere seinatu dute (cf., esaterako, Luchaire, 1877b: 379); eta orobat Bonapartek beste autoreri egotzi ere (ik. beherago Vinsonez dioena).

Vinsonen kritika bestelakoa da oso, askoz ere samurragoa. Vinsonek (1868: 24) Bonaparteren metodoa —inkestak egiteko txangoak burutzea alegia— euskara ezagutzeko onena dela dio; aitortu behar du, baina, ez dagoela edonoren esku (arazo ekonomikoa dela zio, hain zuzen). Halaber, printzearen *Le verbe basque...* (1869b) bukatugabea gorapizten du, bildutako datuen aberastasuna eta fidagarritasuna azpimarkatuz:

Ce magnifique ouvrage dont l'achèvement doit être ardemment réclamé est indispensable à l'étude du verbe euscarien. C'est le seul qui donne, d'une manière absolument certaine, les formes actuellement en usage dans tous les dialectes basques (Vinson, 1875b: 341, 2. oh.)

Azkenik, Ribáryren *Essai*-ren edizioan, Bonaparteren bi mapa famatuei bikainak deritze (Vinson, 1877a: xvii). Izan ere, xv-xviii. orrialdeetan euskalkiei buruz ematen dituen datuak oro, dudarik gabe, aipatu mapetatik bertatik ateratzen ditu. Nolanahi izanik, begien bistakoa da hizkuntzari —eta zehazkiago euskarari— buruzko ikuspuntuak Vinsonengan eta Bonaparterengan arras ezberdinak, gehienetan kontrajarriak dira. Adibide gisa, Ribáryren aipatu lanaren edizioari printzeak egindako ohar eta zuzenketa ugariak (Bonaparte, 1877c) ikustea besterik ez dago.

Jarrera bikoitz hau dela zio, ez da harritzekoa Vinsonek bi muturretatiko kritikak jasotzea, hots, Bonaparteren aldekoenak eta kontrakorik amorratuena:

Je ne m'abaisserai pas à répondre au vieux grognard ou grognon de Ciboure [Duvoisinez ari da]; il me reproche surtout de ne pas avoir adopté les théories du prince Bonaparte et d'avoir discuté ses opinions. On sait que, d'autre part, M. Van Eys me reproche le contraire, et m'accuse de traiter le prince L.-L. Bonaparte comme on traitait il y a deux cents ans "le Roi Soleil" (Vinson, 1891: 71)

Bestalde, Bonaparteri eskuharki aitortu zaion ezaugarri bat Luchairek ere aintzat hartzen du, datu biltzaile on, zuhur, zehatz eta fidagarri izatea alegia³⁸:

Toute publication du prince Bonaparte, si courte qu'elle soit, révèle des faits nouveaux, acquis par cette observation scrupuleuse qui donne une valeur scientifique au plus minime détail. Ses recherches sur le basque, en particulier, sont des modèles d'investigation linguistique, et, sans elles, il faut le reconnaître, les travaux de MM. Vinson et van Eys relatifs à la phonétique, au lexique et à la composition verbale de l'*euscará*, manqueraient, en partie, de la clarté et de la solidité qui les distinguent. (Luchaire, 1877b: 378)

(38) Ik., esaterako, Schuchardten ondoko pasarte hau: «La exactitud y la importancia de las formas verbales atestadas por aquél [Bonaparteren *Le verbe basque*] no sufren mengua por el hecho de no haber él sido siempre feliz en su explicación. Todo lo contrario. Lo que le faltaba de esa facultad adivinadora, y hasta diría artística, de la que tampoco puede prescindir la Filología, le sobra en aptitud y afición de observar la realidad hasta en los más mínimos detalles.» (Riezu, 1958: 160-161)-tik jasoa. Eritzi bertsukoak dira Lacombe (1908c: 780), Mitxelena (1964: 25-26) eta Urquijo (1908: 215), besteak beste.

Jakina, Bonapartek ezin zuen aurreko eritziaren azken esaldia onartu. Ezin zuen onartu, alegia, berak bildu materialeek beraren ideien aurkako teoriak defendatzen zituzten lanetarako balio zutela, eta honelaxe adierazten du Luchaireri egindako erantzunean:

...nous sommes forcés d'avouer que nous ne croyons pas que les linguistes compétents en fait d'euskara puissent voir, dans nos études sur cette langue, quelque chose pouvant servir de base aux idées qui appartiennent en propre à MM. Vinson et van Eys, et qui sont loin, selon nous, de présenter cette solidité que M. Luchaire croit, dans sa compétence en fait de basque, pouvoir leur accorder d'une manière aussi gratuite. [...] nos idées sur la phonétique, sur le verbe et sur la grammaire basque en général, se trouvent confirmées par nos recherches, et [...] les idées de MM. Vinson et van Eys, lorsqu'elles leur appartiennent exclusivement, sont tout à fait insoutenables, soit parce qu'elles reposent sur des faits imaginaires, soit parce qu'elles se trouvent en contradiction avec des faits réels. (Bonaparte, 1877a: 1)

Bonaparteren eritziei heldu diegunez, ikus dezagun zer uste duen printzeak gaineko euskalariak darabilten metodoari buruz. Bonapartek uste du, gorago aditzera eman den bezala, bereziki garaiko gramatikari euskaldunek burutzen dituztela euskararen gaineko lan zientifikoak. Aitzitik, euskaraz soilik arduratzen ez diren hizkuntzalaririk, kanpotarrak hain zuzen, "amateurrak" baino ez dira. Horrela, bada, Vinson (1877a)-ri egindako oharren helburuak aipatzen dituelarik, honelaxe definitzen du bigarrena:

2^a. Châtier le manque de modestie, le ton dogmatique et certaines insinuations qu'un simple amateur s'est trop souvent permises en parlant d'auteurs très-respectables par leurs connaissances linguistiques... (Bonaparte, 1877c: 65)

Orobat van Eysi buruz: «cet amateur de basque» (Bonaparte, 1890: 63). Badirudi sarritan Bonaparte ahaztu egiten zela (ahaztu nahi zuela?) bera ere kanpotarra zela eta ez zuela euskara soilik aztertu. Izan ere, euskararekin bide zuen atxikimendu berezia gorabehera³⁹, gauza jakina da beste hainbat hizkuntza eta dialektoren testuak ere bildu eta aztertu zituela: Italiakoak, Frantziakoak, Ingalaterrakoak, fino-ugriakoak, etab⁴⁰.

Haatik, kanpotarrak (Hovelacque, van Eys eta Vinson batik bat) amateurztat hartzen baditu ere, Luchaireri dagokionean ñabardura txiki bat eransten du printzeak. Luchaire asmo oneko amateurra da: «cet amateur bien intentionné» (1877c: 15). Arrazoia begi bistan dago: Luchaire iberismoaren alde agertzen zen. Hortaz, Bonaparte Luchaireren ikuspuntuarekin bat zetorren, baina ez honek proposatzen zituen etimologia gehienekin (*ibidem*)⁴¹.

2.3. Orainokoa jaso diren aipuetan dagoeneko nabari denez, polemikari tonu gorgor samarra dario. Zerrenda inolaz ere agortu nahi ez dudalarik, hona hemen erakusgarri gisa autoreon zenbait pasarte bortitz, ironiatsu eta, batzutan, iraingarri ere. Dударик gabe, Bonaparte eta van Eys dira "maisua" honelako adierazpideak erabiltzen. Esaterako, lehenbizikoa ondoko hiperbole topikoez baliatzen da maiz, kritikatu nahi dituen lanen huts ugariak azpimarkatzeko:

Si nous voulions relever toutes les inexactitudes, toutes les fausses appréciations, et surtout toutes les erreurs dont fourmille la compilation de M. Hovelacque [1876], il nous faudrait écrire un livre plus volumineux que celui qu'il vient de publier. (Bonaparte, 1876: 23)

(39) Bonapartek —el más vascofílo de los vascólogos— deitu izan zaio— euskalduntzat zuen bere burua, maila batean behintzat (ik. esaterako § 5.2.). Goraxeago esan bezala, euskaraz ederki zekien; Euskal Herria maitte zuen eta, beste aldetik, ez da ahaztu behar bere bigarren emazteak, Clemence Richards-ek, zeinarekin, hainbat urtez elkarrekin bizi ondoren, 1891. urtean *in articulo mortis* ezkondu baitzen, euskaraz bazekiela; izan ere, Araian, Hondarribian eta Zegaman bizi izana zen Claudio Otaeguren emaztea zen bere ahizparekin.

(40) Bonapartek aztertutako beste hizkera eta dialekto haien eskuizkribuen zerrendarako, ik. González Echegaray (1984: 115-146).

(41) Nolanahi ere, gainerakoei bezala Luchaireri ere «ton dogmatique» egozten dio (cf. Bonaparte, 1877d: 7).

Edo:

...je n'ai pas voulu faire une critique des ouvrages de M. Van Eys, car la critique m'aurait pris plus de temps que de composer un nouveau dictionnaire. (Charenceyri zuzendutako gutun batean (1884-IV-10), ik. Lacombe, 1908c: 779)

Orobatsu Vinsonek (1877a: xii) proposaturiko euskararen silaba zaharraren egitura (CV) gaitzesten duelarik⁴²: «Il n'y a à tout cela qu'un petit inconvénient, le manque absolu de preuves. Et voilà la science que l'on ose appeler moderne et positive!» (Bonaparte, 1877c: 7). Edo, Vinsonek berak (1877a: 53) euskarazko *bizarria* hitza gaztelera-tik mailegatua dela esaten duenean⁴³, honelaxe erantzuten dio: «Qu'en savez-vous?» (1877c: 53). Bestalde, d'Abbadieri zuzendutako gutun batean Luchaireren erreseina (hots, Luchaire, 1877b) «passablement bête» dela diotso⁴⁴. Baina, zalantzarik gabe, ez-tenkadarik zorrotzenak van Eysi sartzan dizkio. Esaterako, Campióni zuzendutako gutun batean euskalari holandarrari buruz honako hau dioelarik :

Vous avez grand tort, selon moi, de vous abaisser jusqu'à Mr. van Eys. Ce que cet intrus de la science dit de bon sur le basque ne lui appartient pas, et tout ce qui lui appartient est plus que mauvais. (cf. Lacombe, 1932: 194)⁴⁶

Era berean, van Eysen lanetan pasarte bortizik eta ironiaz beterik ez da falta. Besteak beste, Inchausperi buruzko honako hau:

Si M. l'abbé n'a rien découvert de nouveau dans notre "Essai de gr. basq." il doit plutôt s'en prendre à lui-même qu'à nous; s'il l'avait lu, il y aurait trouvé, croyons nous, plusieurs choses. On ne peut malheureusement contenter tout le monde. (van Eys, 1873a: xvi)

Edo Bonaparteri buruzko beste pasarte nire aburuz oso ironia garratza darabilen hau:

Pour donner un échantillon des explications grammaticales du prince Bonaparte, nous citerons un petit paragraphe, auquel nous avons fait allusion dans notre Etude sur les Auxiliaires [1875], & qui contient autant d'erreurs que de propositions. (van Eys, 1879: x)⁴⁶

2.4. Eztabaida hauetan metodologiak izan zituen lekua eta garrantzia kontutan hartuko baditugu, nork bere metodoari buruz —erabiltzen duenari edota erabili behar denari buruz— esaten dituenak ere ikusi beharra dago. Hasteko, Vinsonek bi hizkuntza-

(42) Bidenabar, diodan CV silaba egitura hori proposatzeko, Vinson euskararen hiru ezaugarri fonologikotan oinarritzen dela:

a. Kontsonante geminaturik eza.

b. Euskarak kontsonante taldeen aurkako joera («aversion») izatea.

c. Mailegutako hitz azkeneko herskariei bokal epentetiko bat eranstea.

Bonapartek, bere aldetik, bigarren ezaugarriari murriztapenak ezartzen dizkio: batetik, silababakarretako *-ntz*, *-rtz*, *-st*, etab. ditugu, eta, bestetik, *br*, *pr*, *gr*, *kr*, eta zenbait euskalkitan *zr*, *sbr*, *tzr*, *chr*, *nr* (azken hauek espaineratik, gaskoieratik edo frantsesetik maileguatuak ezin izan daitezkeelarik). Nolanahi izanik, euskara zaharrak zenbait kontsonante talde onaritzen bide zituen (cf. Mitxelena, 1985a: 375 hh.), baina printzearen argudiaketan horrelakoak eta zalantzarik gabe talde berriagoak direnak (sinkoparen ondorio edota maileguatuak direnak) nahasten dira, gaur egun azterketa diakronikoa deritzagunaren garrantziaz batera erreparatu gabe.

(43) Cf. ...le substantif *bizarria* «vaillance» emprunté à l'espagnol. (Vinson, 1877a: 119). Cf., bestela, Comrominas: «Del it. *bizzarro* 'fogoso', propiamente 'iracundo, furioso', S. XIII, deriv. de *bizza* 'ira instantánea, rabietá', de origen incierto, quizá voz de creación expresiva; el fr. *bizarre* 'estrambótico' procede también de Italia. *Deuv.*: *Bizarria*, 1569.» (1983: s.v. *Bizarro*). Bonapartek bidezkoago eritzen zion, erabat ziur ez bazegoen ere, euskarazko *bizar*-etik eratortzeari (1877c: 53); horrela, Echavek abiatu eta Larramendiren bitartez Diezek onartu zuen eritzari atxiki zitzaion printzea ere.

(44) Lacombe (1908)-tik jasoa.

(45) Cf., halaber, gorago «tonu dogmatikoaz» esandakoa.

(46) Jarralan, van Eysen Bonaparteren pasartea dakar, eta ondoren «proposition» bakoitzari buruzko irazkinak, honelako buru llabur bezain zorrotzak bakoitzaren aurretik ezarririk: «1re proposition & 1er erreur. [...] 2me proposition & 2me erreur. [...] 3me proposition & 3me erreur. [...] 4me proposition & 4me erreur.» (x-xi. or.).

ren edo gehiagoren arteko ahaidetasuna (genetikoa erantsi beharko?) frogatzeko hizkuntzalaritza historikoak finkatu zituen erizpide berberak aipatzen ditu:

La parenté de deux ou plusieurs langues ne saurait en effet résulter uniquement d'une même physionomie extérieure; pour conclure à une communauté d'origine, il est indispensable que, comparés à un même degré de développement, leurs principaux éléments grammaticaux soient non-seulement analogues par leur fonction, mais encore qu'ils se ressemblent phonétiquement d'une manière suffisante pour rendre admissible l'hypothèse de leur identité primitive. Il sera sage de ne point affirmer, les racines significatives, qui sont après tout le fonds propre, la haute origine du langage, se trouvent être totalement différentes. Jusqu'à présent, aucune langue n'a présenté avec le basque une similitude de racines analogue à cette qu'on a depuis longtemps constatée entre le sanscrit, le grec et le gotique ou entre l'arabe et l'hébreu. (Vinson, 1877a: xviii-xix)

Aipu luze honetan aurreko euskalaritzaren kritika eta ikerketa berriek jarraitu behar duten bidearen proposamena kausitzen dira. Izan ere, euskararen ahaideak bilatzeko aurreko ahaleginak —eta ondorengo hainbat ere—, kasurik hoberenetan, hitz banaka batzuren antz fonetikoan oinarritzen ziren. Erkatzen ziren hitzak, bestalde, edozein euskalkitakoak eta garaitakoak izan zitezkeen, beste hizkuntzako edo hizkuntzetakoak garai ezberdinekoak izanagatik. Gainera, askotan, erkatutako hitzen esanahiak ere ezberdinak izateak ez zuen eragozpen handirik sortarazten. Vinsonek, honelako lan alferrikakoen aurrean, zenbait hizkuntzaren artean ahaidetasuna dagoela baieztatu ahal izateko betebeharezko baldintzak ezartzen saiatzen da. Lehenik, erkatu nahi diren hizkuntzek bilakaera maila berekoak izan behar dute («comparés à un même degré de développement»), hots, Schleicher-en teorien arabera, hizkuntza bat *isolatzaileransle-flexibo-garai historiko* aldietatik igarotzen baldin bada, hizkuntzak prozesu horretako maila beretik igarotzen direlarik hartu behar dira, erkakizun izango badira⁴⁷. Euskararen kasuan, hizkuntza eranslea izanik, beste hizkuntza eransleen artean soilik bilatu ahal izango dira ahaideak. Bigarrenik, gramatika elementu nagusiak —ez «hitzak» bakarrik— erkatu behar dira; gramatika konparatuaren abiapuntua, ikusi duguenez. Hirugarrenik, ez da nahikoa elementuok funtzio bertsoa betetzea; gainera, antzekotasun fonetikoak funtzio bereko elementuek jatorri berbera dutela frogatzeko adinekoa izan behar du. Azkenik, esanahidun erroen («racines significatives») artean ere, parekotasun franko bildu behar da. Baldintza guzti hauek garaioko ikerketarako aldaketa ikaragarria bazekarten ere, gaur egun badakigu ez direla nahikoak hizkuntzen arteko ahaidetasun genealogikoa, den abstrakzio kontua dela, erabakitzeke (cf. Mitxelena, 1964: 161 hh.).

Beste toki batean, Vinsonek proposatzen du euskara eta iberikoa egokiro erkatu baino lehenago ezinbestekoa dela, euskalkien azterketaren bidez eta hizkuntzalaritza berriaren metodoak erabiliz, euskararen berreraiketan ahalik eta gibelenera jotzea. Hemen berriro ere halako axola erakusten du ikuspegi historikoaz:

Si la langue des inscriptions ibériennes est parente du basque, il faudra, pour pouvoir utilement l'en rapprocher, avoir remonté aussi loin que possible dans l'histoire de la langue euscarienne; c'est là un travail préparatoire essentiel, mais qui n'est point fait encore. Par conséquent, il convient avant tout de s'appliquer à reconstituer, par une analyse rigoureuse des dialectes actuels conformément à la discipline sévère de la science contemporaine, l'état auquel le basque était parvenu avant sa séparation en dialectes. (1874a: 9)

Bestalde, Vinsonek euskararen azterketarako bazterretako euskalkien (zehazki bizkaieraren eta zubereraren) ikerketaren garrantzia ere azpimarkatuko du:

Le souletin, qui a développé ainsi bien des séries de changements phonétiques, en est devenu d'autant plus important pour l'étude de la langue, et je persiste à prétendre que, si l'on ne

(47) Cf. Unamunok (1884: 104-105) erizpide honi egindako irazkina.

peut comprendre les huit dialectes dans une étude générale, il faut y faire entrer les dialectes extrêmes; à ce point de vue, le souletin et le biscayen, dont les verbes notamment sont très-riches et très-instructifs, doivent très-certainement venir avant les dialectes navarrais, tous mixtes ou intermédiaires. (1875b: 346)

Horrela, badirudi Johannes Schmidten *Wellentheorie* famatura⁴⁸ edo, areago, Bartoliren eta Italiako neolingistikaren Bazterguneen Erizpidera⁴⁹ hurbiltzen dela.

Van Eyssek, bere aldetik, honako esaldi esanguratsu hau eskeintzen digu: «les mots disent assez leur propre histoire» (1873a: xxxvi). Zer esanik ez, geroago “barne berre-riketa” deitura izango zuenaz ari da⁵⁰. Eta esanak betez, *-a* artikuluaeren etimologia **ar* dela erakutsi zuen (izartxoa guk jarria da), euskararen barneko frogak ematen dituelarik (cf. van Eys, 1873b).

Azkenik, Bonaparte printzeak, zenbait izkributan barreiatuak (cf., batez ere, 1876 eta 1877b), bere metodoaz dioena agertu nahi dut. Lehenbiziko berezitasuna, jakina denez, inkestez baliatzea da, hots, hiztunengandik beraiengandik jasotako datuak biltzen ditu «sur les lieux mêmes» (1876: 19). Bigarrenik, ahalik eta hizkera edo euskalki nahasketa gutxien duten hiztunengandik soilik jasotzen saiatzen da (1877b: 5). Hirugarrenik, datuak behin eta berriz eta kontu handiz egiaztatzen ditu, datuon balioaren ziurtasun guztia izan artean:

Ce procédé a été répété quelquefois jusqu'à trois fois avec des personnes différentes, et tous ces terminatifs verbaux n'étaient admis que lorsque l'accord était complet entre les habitants originaires de chaque localité. (1876: 19)

Edo, Gipuzkoako hizkera ezberdinez bildutako itzulpen eta datuei buruz:

...travaux qui ont tous été faits ou rédigés avec le plus grand soin sous la dictée des gens du pays, et dont l'exactitude a été constatée à plusieurs reprises par des personnes autres que les traducteurs et également compétentes. (1877b: 32)

Metodo berdina darabil Lardizabal, Zavala eta Inchauspe gramatikariak bildutako adizkiak egiaztatzeko (1876: 19). Dakusagunez, datu-bilketaren xehetasunik nîmiñoenak ere zaintzen ditu⁵¹. Horregatik, agian, ez zaio arrazoirik falta bere azterketek gainerrako hizkuntzalarien —zehazki Vinsonen— euskal dialektologiako lanak zuzentzeko eskubidea ematen diotela esaten duenean (1877b: 32). Damurik, baina, eskubide hori ez zuen beti behar bezain zintzo bete eta, esaterako, batzutan bere laguntzaileek bidalitako itzulpenak «sur les lieux mêmes» zuzentzen zituen, hizkera bakoitzaren bateratasuna edo lortu asmoz eta beharbada zenbait hizkeratako aldaeraren batzuri atepak itxiz⁵².

(48) J. Schmidtek *Die Verwandtschaftsbeziehungen der indogermanischen Sprachen* (Weimar, 1872) liburuan proposatu zuen lehen aldiz Uhinen Teoria (cf. Bynon, 1981: 266 hh.), aitzindariak bazegoen ere (cf. Mitxelena, 1976: 78).

(49) Honetan ere formulazioaren aurretik ideia somatu zuenik ez da peitu, Schuchardt esaterako (cf. Mitxelena, 1976: 75, 3. oh.).

(50) Erka bedi van Eysen aipatu pasartea Mitxelenaren beste honekin: «...desde el punto de vista diacrónico [la lengua] constituye un sistema que retiene una cierta cantidad de información sobre su propio pasado, sobre sus fases anteriores.» (Mitxelena, 1963: 11).

(51) Esaterako, dioelarik euskalkiak azterterakoan kontutan hartu behar dela ez bakarrik euskalki bakoitzean zein hitz erabiltzen den («non-seulement la différence des mots en eux-mêmes»), baita hitz bakoitzaren adiera ezberdinak («acception») eta bai hitz bakoitzak edo adiera bakoitzak euskalki batean eta bestean duen maiztasuna ere (cf. Bonaparte, 1877b: 28-29).

(52) Honen froga gisa, erka bitez P. Hualde Mayok eronkariarera itzulitako Asteteren eskuizkribua (Nafarroako Artxibo Orokorra, B-117 signatura) eta bertatik Bonapartek argitaratutako bertsioa (Bonaparte, 1869a). Azkuek printzearen zuzenketak begi onez ikusi bide zituen: «He cotejado el manuscrito de este catecismo con un ejemplar impreso y se ve que el príncipe comprobó y corrigió con acierto no pocas locuciones del traductor.» (Azkue, 1931: 257). Jakina, itzulpenok Bonaparteren eta Azkueren baitan zuten helburua ere kontutan hartzekoa da. Nolanahi ere, nire eritzi hau oso behin-behinekoa, inpresionista da; Bonaparteren eskuizkribu eta argitalpen guztien erkaketa exhaustibo baten emaitzek berretsi edo gaitzesi beharko lukete.

Atal hau amaitzeko, bi hitz autoreok aitortzen zituzten maisuak zeintzu diren adizteraz emateko. Vinsonek (1877c: xxii) hizkuntzalaritza berriaren maisuen zerrenda bat ematen du. Hona izenak: Schleicher (dagoeneko ikusia), Curtius, Chavée, Hovelacque eta Pezzi. Bonaparte printzeak aurreko lanari egin oharretan (cf. Bonaparte, 1877c) "maisu" guztiak onartzen ditu Chavée eta Hovelacque izan ezik, ezaguna denez, *REVUE DE LINGUISTIQUE ET DE PHILOGIE COMPARÉE* aldizkariaren sortzaileak izan zirenak. Hovelacque baztertzeko arrazoiak, nire lan honetan zehar garbi igerriko direla espero dut. Ilunagoa deritzot, ordea, Chavée arbuiaitzeko zioari.

Baina maisuei bagagozkie, eztabaidarik sutsuena Humboldtengandik gertatzen da. Bonaparte printzeak (1877c: 15) hizkuntzalaritzaren erraldoi («un des géants de la linguistique») deitzen dio eta beraren euskararen ezaguera gorapaitzen (17. or.). Azken laudorio honen bidez, Bonapartek gainerako euskalari kanpotarrendandik (Hovelacque, van Eys, Vinson,...) bereizi nahi du Humboldt. Maisutasun zientifikoa honi aurka egiteko, frogak eman beharko dituzte besteek:

Lorsqu'on nous dit que les opinions de ce grand linguiste sont partiellement contestées, nous n'hésitons pas à répondre qu'il ne suffit pas, dans ce cas, de contester une théorie généralement acceptée par les savants, mais qu'il faut, en même temps, produire arguments qui, par leur valeur intrinsèque, puissent, en suppléant au manque absolu d'autorité scientifique de ceux qui contestent, détruire la validité des raisons d'un grand maître. (*ibidem*)

Orobat, zientziaren ikuspuntu "demokratiko" honekin jarraituz, honako hau dio printzeak, Luchairek euskara Iparraldetik Hegoaldera igaro zela, eta ez garai hartan eritzi nagusia zen alderantzizkoa (ik. behe-rago § 6.2.2.), esaten dionean: «C'est à M. Luchaire à prouver le contraire, et non pas à nous à démontrer ce qui est généralement admis.» (Bonaparte, 1877a: 7). Ikusiko denez, Humboldtengandik aldeko eta kontrakoak iberrismoaren aldeko eta kontrakoak berak izango dira, oro har.

3. Euskara eta mundu zabaleko beste hizkuntzak.

3.1. Hizkuntzalaritza berriaren ekarpenekin, hizkuntzen sailkapen tipologikoarekin batik bat, erabat aldatzen da euskararen eta beste hizkuntzaren arteko erkaketa saioen ikuspegia. Lehenago, inguruko hizkuntzetara, bai garai hartan bizi zirenetara (frantseza, gaskoia eta gaztelera) bai orduko hildakoetara (iberikoa eta latina, kasu) mugatzen ziren bitartean, aurrerantzean mundu zabaleko beste hainbat hizkuntza bihurtuko dira erkagai. Autoreok bat datoz puntu batean, euskara hizkuntza eransleen artean kokatu behar delakoan, alegia⁵³. Baina hortxe bukatzen da adostasuna. Puntu horretatik alderantziz eritzi eta jokabide ezberdinak azaltzen dira, honako hiru azpiatal hauetan banatu dituzdanak: euskara zein hizkuntza eranslerekin erkatzen duten, hizkuntza eransleen multzoan non kokatu behar den eta, azken honi loturik, turanismoaren arazoa.

Euskararen eta beste zenbait hizkuntzaren arteko erkaketa saioetarik bi arazo saihestu nahi dituzte oraingoz. Iberikoarena batetik, aurrerago berrartuko baitugu, eta erkaketa bidez euskararen ahaideak bilatu nahi dituztenak bestetik, hala nola euskararen eta hizkuntza amerindioren arteko ahaidetasuna aurkeztu duen Charenceyren lana (1868). Charencey adar eusko-argiko bat proposatzen du, baina Vinsonek kritikatu du ondorio lasterregiak ateratzen dituelako (cf. Vinson, 1868: 19) eta erro amankomunik ez dituelako (1874: 9). Izan ere, Vinsonen aburuz euskararen ahaideak bilatu aurretik, euskara bera öngi aztertu beharra dago:

(53) Cf., esaterako, ondoko baieztapenok: «A peu près la seule langue agglutinante en Europe [...] la langue basque.» (van Eys, 1867: v), «Así quedan distinguidas las lenguas en *monosilábicas, aglutinantes y flexionales* [...]. En cuanto al vascuence, pertenece al grupo segundo, y solo con los idiomas de la misma clase conviene compararlo.» (Vinson, 1879: 147), «To the Basque language [...], constituting by itself alone a whole family (the Iberian) and the whole Iberic stem, which is one of the agglutinative class.» (Bonaparte, 1884-85: 1).

Du reste, je suis d'avis que l'on ne connaît pas encore suffisamment la nature intime du basque pour pouvoir prononcer définitivement sur une question aussi importante. Il faut avant tout s'attacher à terminer l'analyse du basque. (1868: 21)⁵⁴

Esan nahi baita euskararen lege fonetikoak («nature») ongi ezagutu beharra. Nola-nahi ere, Vinsonek ez zion uko egin euskara beste hizkuntza eranslerekin erkatzeari, antzekotasun formal horietatik euskararen hainbat ezaugarri hobeto finka zitezkeelakoan. Horrela, bada, ederki ezagutzen zuen tamulerarekin (1868: 1920) —oroit bedi tamulera eta hindustaniera irakatsi zituela Parisen— eta hizkuntza amerindioekin (1876a) euskarak amankomunean dituen zenbait puntu eta bereizgarri aurkezten ditu, beti ere argi utziz guzti hori ez dela nahikoa ahaidetasuna frogatzeko:

Du résumé grammatical et des considérations qui précèdent, il se dégage nettement, si je ne m'abuse, cette conclusion qu'entre le basque et les langues américaines, il n'existe aucune parenté réelle. Les analogies morphologiques constatées entre les deux groupes ne compensent en aucune façon les dissemblances relevées et ne suppléent pas à l'incompatibilité des vocabulaires. (1876a: 37-38)⁵⁵

Bonaparte, jakina denez, hasiera hasieratik euskararen eta fino-ugrieraren arteko erlazioez arduratu zen (cf. Bonaparte 1862). Printzearen ondorioz garrantzitsuenak dira, batetik, euskal aditza hizkuntza fino-ugrioenak baino osoago eta argiagoa dela (14-25. or.) eta, bestetik, bai euskaraz bai fino-ugrieraz bokal harmonia gertatzen dela, bakoitzean ezaugarri ezberdinak baditu ere (25-46. or.). Lehenbiziko ondorioari dago-kiolarik, euskal aditzaren berezitasunak ondoko hauek dira: adizkietan sujetua eta objektu zuzena ezezik, zeharkakoa ere isladatzen da («conjugaison objective pronominale à régime direct et indirect à la fois», 21. or.)⁵⁶, pertsona guztien arteko konbinaketak onartzen ditu⁵⁷ ia nahasketarik gabe⁵⁸ (15. or.) eta tratamendu ezberdinak bereizten ditu⁵⁹. Bigarrenik, euskarazko bokal harmonia deituaren aldakuntzen berri zehatza —euskalki bakoitzaren egoera barne— eta fino-ugrieraren jokabidea laburki aipatu ondoren, honelaxe adierazten du bien arteko ezberdintasuna:

En effet la sympathie des voyelles ne se manifeste en basque qu'entre celles d'un groupe différent, tandis que dans les langues finnoises elle a lieu entre les voyelles d'un même groupe.

Les dures avec les douces et les douces avec les dures, c'est là la règle du basque: l'ANTAGONISME.

(54) Antzeko ideia agertzen du Unamunok ondoko esaldian: «Antes de comparar el idioma vasco a otros, es menester compararle a sí mismo.» (1884: 108).

(55) Gogora bitez Vinsonek ahaidetasun genealogikoa frogatzeko eskatzen zituen baldintzak (ik. § 2.4.).

(56) Vinson ere ohartu zen bereizgarri honetaz, eta honelaxe azaltzen du: «C'est une simple extension du principe d'agglutination, commun aux langues des deux classes linguistiques supérieures, c'est à dire du développement formel.» (Vinson, 1874b: 240). Hau dela eta, Vinsonek terminologi bereizketa bat eranstean du, hots, semitikoak eta fino-ugriak —subjektua eta objektu zuzena isladatzen dituztenak— «conjugaison objective pronominale» dute; euskarak, ordea, zeharkako objektu bakarrik ere islada baitezake, «conjugaison attributive pronominale» ere badu (*ibidem*).

(57) Beste leku batean (1869b: 83) dioenez, Leizarragak erabili *narauanac*, *cerauzquiote*, *baicrauzquió* eta enparatuek NOR-NORI-NORK deritzagun sisteman lehen eta bigarren pertsonako objektu zuzena duten adizkiak ere bazeudela erakusten dute: «Les terminatifs à régime direct et à régime indirect à la fois ne peuvent présenter le régime directe qu'à la troisième personne, tandis que le régime indirect peut se rapporter à la troisième tout aussi bien qu'à la première et à la seconde [...] Il n'en a pas été toujours ainsi...». Diodan, bidenabar, Bonapartek Leizarragaren *Testamentu Berria* Ginebrako Elizak burutu bertsiotik itzulia dela seinatu zuela lehen aldiz (*ibidem*). Cf., halaber, Bonaparte (1876: 11) eta Ruiz Arzalluz (1990).

(58) Salbuespen bakarra *zaituzte* da ('haiek zu' eta 'hark zuek').

(59) *Alokutiño* izena proposatzen du, lehenbiziko aldiz nik dakidala (cf. Alberdi, 1986: 169-170). Bost tratamenduak aipatzen ditu printzeak dagoeneko: «indéfini», «masculin», «féminin», «respectueux» eta «diminutif» (1862: 19-21).

Les dures avec les dures et les douces avec les douces est celle des langues finnoises: le DUALISME. (Bonaparte, 1862: 45-46)⁶⁰

Halaber, Bonapartek ohartarazten du bokal harmonia ez dela euskararen hizkera guztietan gertatzen, ezta hizkuntza fino-ugrio guztietan ere (1876: 22-23). Haatik, gertatzen denetan aldaketa erregularrak dira, nahiz eta ezberdinak euskaraz eta fino-ugrieraz (1869b: xxxi).

Deklinabidearen eta aditzaren azterketan oinarriturik, Bonapartek uste du hizkuntza fino-ugrioen artean euskararekin antz handiena duena ez dela hungariera —Hovelacquek zioen bezala— baizik eta morduina eta, bigarrenik, vogulera (1876: 3-4).

Van Eys ere ez zitzaion hizkuntz erkaketaren tentazioari itzuri, nahiz eta ene aburuz ironia apur batez kutsaturik egon. Izan ere, bere gramatikan, bai euskarak eta bai mongolierak dituzten zenbait ezaugarri ematen dituenean (cf. van Eys, 1873a: xx-xxi), nonbait erakutsi nahi du euskarak edozein hizkuntzarekin izan dezakeela antzekotasunik eta, hala ere, horrek ez duela esan nahi ahaidetasunik badagoela⁶¹.

Azkenik, Luchairek (1879: 109, 1. oh.), aipatu ditudan zenbait erkaketa saioen berrri eman ondoren, euskarak hizkuntza indieuropar eta semitikoekin dukeen antza zertan datzan argitzen du⁶². Hiztegi mailan gertatzen dira eta, maileguak ez direnean, kasualitateari zor zaie, besterik ez. Espreski esaten ez bada ere, badirudi oharpen hau, besteak beste, Čhaho (1836)-ren teoriak errefusatzera datorrela.

3.2. Vinsonek fino-ugrieraren eta hizkuntza amerindioen artean kokatu zuen euskarra:

...c'est une langue agglutinante et incorporante, avec des tendances au polysynthétisme. Elle se place par conséquent, dans la seconde grande classe morphologique des linguistes, entre les langues finnoises et celles de l'Amerique. (1877a: x)

Izan ere, lehenak atxikitzaileak («incorporante») soilik diren bitartean, amerindioak atxikitzaileak ezezik polisintetikoak ere badira (cf. Vinson, 1877a: xviii). Bi hitz hauen adierak nahiko nahasiak daude eta sarri askotan esanahikide bezala erabili izan dira. Dena den, oraingoan Vinsonek (1877a: xiv) ematen dizkien balioekin ulertu behar ditugu. Hots, hizkuntza polisintetikoak dira hitz elkarketan laburketa ugari dutenak, osagaien mugen artean nolabaiteko nahasketa gertatzen delarik⁶³. Atxikitzaileak, aldiz, aditz-jokoan objektua adierazten dutenak dira. Esan gabe doa euskarak bigarren hauen berezitasuna ezin hobeto betetzen duela, adizkiak objektu zuzenarekin ezezik zeharkakoarekin ere komunztatzen baitu. Gainera, *shandi* fenomenoak ez dira falta euskal hitz elkarketan, eskimaleraren mailara —esaterako— iristen ez bada ere. Beraz, atxikitzaileak eta polisintetikoak hizkuntza eransleak direlarik, eranstea ahalmenaren arabera sailka daiteke talde hau. Goranzko mailaketa hauxe ematen du Vinsonek ondoko pasarte honetan:

...le groupe dravidien très-pauvre en formes, le groupe altaïque déjà incorporant, le groupe basque (je ne dis pas ibérien, le sens de ce dernier mot est encore indéterminé) pleinement incorporant et tendant au polysynthétisme, enfin le groupe américain tout à fait polysynthétique.

(60) Bokal gogorak («dures») *e*, *a* eta *o* dira; leunak («douces»), berriz, *i* eta *u* (1862: 41-44): «En 'semea' *le fils*, l'*e* se change en *i* dans les variétés qui emploient *semia*, parceque l'*i*, voyelle douce, s'harmonise avec l'*a*, voyelle dure, tandis que dans 'mendie', la montagne, l'*a* dur de la forme naturelle *mendia* s'est changé en *e* pour s'harmoniser avec l'*i*, voyelle douce.» (43-44. or.).

(61) Unamunok (1884: 100-101), hala ere, van Eysen turanismoaren aldeko jarrera ikusi zuen pasarte horretan.

(62) Alde batera uzten dut akitanieraz burutu zuen ikerketa bikaina (Luchaire, 1877a), eztabaidagai hauek urrun samar geratzen baita, oro har.

(63) Definizio hauek, Vinsonek Sayce-rengandik hartzen ditu (cf. Vinson, 1876a: 37; 1877a: 105). Nolanahi ere, ez du uste hizkuntza polisintetiko eta atxikitzaileek laugarren talde bat, eransleetatik berezia, osatu behar dutenik (1876a: 33-37).

Je n'indique que quatre anneaux de la chaîne; je ne puis ni ne voudrais donner une nomenclature complète. (Vinson, 1876a: 38)

Nolanahi izanik, Vinsonek garbi utzi nahi du, esan bezala, ez dela ahaidetasun genetikoaz mintzatzen:

Entre chaque anneau, il n'y a aucune parenté nécessaire, pas plus qu'il n'en existe entre les dialectes qui se groupent sous chaque anneau. (*ibidem*)

Edo:

Mais il n'en faudrait pas conclure que l'*escuara* soit un proche parent du finnois ou du magyare, de l'algonquin ou de l'iroquois. (Vinson, 1877a: xviii)

Egia esan, Vinsonek oso ongi bereizten ditu bi sailkapen motak bere lanetan darabilen terminologiaren bitartez: «famille», «parent», etab. baterako, eta «classe» eta «groupe» besterako (ik. § 1.2.). Bestalde, Vinson ohartzen da euskaraz zenbait flexio fenomeno gertatzen direla: «Pour moi, le basque me paraît être une langue agglutinante, mais dans une période voisine de la flexion.» (1868: 28). Dena den, ez du zehaztasun gehiagorik eskaintzen.

Aitzitik, Bonapartek flexio adibideak bilatzen ditu euskal aditz-jokoan. Alde batetik, izenarena ez bezala, aditzaren erroa («thème») alda daiteke:

En effet, le changement que l'on observe tantôt dans la voyelle, tantôt dans la consonne du thème verbal, prouve que même une langue aussi agglutinante que le basque peut offrir des exemples de flexion. (1877c: 8)

Esaterako, *dut / dit* bikotea *u > i* aldaketaren bidez azaltzen du Bonapartek, antza denez azkeneko *-t* bakoitzaren balio ezberdinaz ohartzeke eta latinezko *egit / agit* bikotearekin (aditz erroaniztun direlakoekin, alegia) parekatuz. Adizki alokutiboek ere ematen diote flexio adibiderik euskaraz: «On peut même aller jusqu'à dire que les terminatifs allocutifs basques suivent souvent la méthode des langues flexives.» (*ibidem*). Adibide bat besterik ez dut ekarriko hona, ene aburuz nahiko adierazgarria dena bestalde:

Nous avons [...] dans *ziokat*, allocutif masculin de *dioi* «je le lui ai», non seulement le suffixe pronominal *t* «je» et *k* «toi» allocutif, mais aussi un vrai phénomène de flexion dans le changement de *d* en *z*. (1877c: 29)

Bestetan bezala Bonapartek datuen azterketa zuzena ematen ez badu ere, oraingotan intuizio ona behintzat baduela aitortu behar zaio.

3.3. Bonaparteren eritiz, euskarak bakarrik adar bat osatzen du, beste zenbait adarrekin batera hizkuntza turanikoen familia osatzen duelarik:

Les langues ouraliques et les langues altaïques en général, appartiennent d'ailleurs à une souche toute à fait distincte de celle constituée par le basque à lui tout seul, qui forme à son tour, avec d'autres souches aussi indépendantes que lui, la grande classe des langues qui ne sont ni aryaniques ni sémitiques, et que l'on qualifie tantôt de «langues touraniennes» dans l'acception la plus ample de ce mot, tantôt de «langues agglutinatives», de «langues allophylennes», etc. (Bonaparte, 1876: 4)

Esan beharra dago «famille», «souche» eta antzeko berbak erabili arren, printzeak ez duela esan nahi hizkuntza turaniko guztien artean ahaidetasun genetikoa dagoenik. Astiroago aztertuko dugu jarraian turanismoaren arazo hau.

Turanikoaren asmakizuna Max Müller-i zor zaio. Vinsonek dioskunez, familia horretan ez arioak —hots, ez indieuroparrak—, ez semitikoak, ez txinoa diren hizkuntzak sartu nahi dira (cf. Vinson, 1877a: xix). Ribàryren *Essai*-ren hitzaurrean, Vinson bi-

ziki gogor agertzen da turanismozaleen aurka. Beraren eritziz, *turanismo* hitzak ez du ezer esan nahi eta jatorrizko hizkuntza bakarraren ameskerian sinisten dutenen asmareria da (ix. or.). Hortaz, turanismoaren aldekoak aurreko mendeetan hizkuntza guztiak hebraieratik zetozela ziotenekin parekatzen ditu (xix. or.). Azken batean, teoria metafisikoa besterik ez da.

Bonaparteren oharrek (1877c) banan bana erantzuten diete Vinsonen eritzioi. Lehenengo eta behin, Vinsonek *turanismo* hitzak zer esan nahi duen ez dakien bezalaxe, berak ez daki *metafisiko* hitzak zer esan nahi duen Vinsonen ahotan:

Il n'y a rien que l'on redoute autant que l'inconnu; et de même que M. Vinson ignore ce que peut signifier *touranisme*, de même il nous paraît ignorer le sens du mot métaphysicien, qu'il croit pouvoir appliquer à l'homme qui entrevoit la liaison du sémitisme avec l'aryanisme et qui emploie le mot "touranisme". (1877c: 45)⁶⁴

Turaniko hitzaz baliatzen direnak zuzen edo oker egon daitezke, baina ezin uka daiteke hitzak baduela esanahia (5. or.). Arazoa, baina, ez da esanahirik eza, esanahi gehiegi izatea baizik:

Ce n'est pas, en effet, le manque de sens de cette mot, mais ce sont au contraire les trois sens différents dans lesquels il est employé par les grands linguistes, qui le rendent peu à propre à exprimer nos idées. (*ibidem*)

Izan ere, zenbaitentzat turanikoa ez arianiko eta ez semitikoa dena da; besterentzat, aldiz, 'eransle' esan nahi du, eta gainerakoentzat, azkenik, 'altaiko' (*ibidem*)⁶⁵.

Bestalde, printzeak ez du onartzen Vinsonek familia turanikoari atxikitzen dion «olla podrida» deitura, turanismozaleek *familia* hitzari ez baitiote hizkuntza indieuroparez mintzatzerakoan duen esanahi berbera ezartzen. Bonapartek terminologi arazo bat («guerre de mots») besterik ez du ikusten. Gauzak horrela, hizkuntz terminologia hori batera dadin eta, autore batekin eztabaidatu aurretik, beronek darabilen terminologia ongi uler dadin eskatzen du (1877c: 13-14). Laburbilduz, turanikoa dela eta, Vinsonek barnean dauden hizkuntzetan jartzen du arreta, erlazio estuegirik ez dutela hautematen duelarik. Bonapartek, berriz, kanpoan geratzen diren hizkuntzetan, eta, ondorioz, indieuroparraren eta semitikoaren artean dagokeen harremana hartzen du erizpidetzat. Bonaparterena, beraz, turanismoaren definizio negatiboa dugu.

Azkenik, aipatzekoa da van Eysek, hasieran behintzat, turanismoa onartzen bide duela, dioelarik: «Il est bien reconnu aujourd'hui que le basque appartient à la grande famille de langues dites: Touraniennes» (1867: v).

4. La question ibérienne.

4.1. Iberismoaren —eusko-iberismoaren, nahiago bada— teoria agian larregi laburtuz, zenbait ideia nagusi azaltzen saiatuko naiz sarrera gisa⁶⁷. Oro har, onarturik dago

(64) Bonaparte hizkuntzalaritzaren joera berrien alde edo kontra zegokeen, baina garbi dago azken urte-etako lanak ezagutu egiten zituela. Bere teoriak laguntzeko ekar ditzakeenean behinik behin —komeni zaionean— aipatzen baititu. Esaterako, turanismoa dela eta, Ascoliren «Il Nesso Ario-Semitico» lana aipatzen du, arazoa oraino erabakitzeke dagoela aitortzen badu ere (cf. Bonaparte, 1877c: 5).

(65) Antzeko oharpena egin zuen Unamunok *turaniko* hitzaren polisemiaz, zeinak berba baztertea erabaki arazi bide baitzion: «...pues mientras para los unos designa los idiomas que no son arios ni semíticos, para los otros es sinónimo de altaico en geografía, y para los más, de aglutinante en lingüística.» (1884: 101).

(66) Ez da zuzena, Bonaparteri dagokionean behinik behin, Unamunok dioen honako hau: «La misma ilusión de tomar lo parcial por lo total, la forma por el compuesto, de concluir parentesco de lo que sólo expresa grado análogo en el desarrollo, ha producido hoy la opinión más autorizada y realmente la menos inverosímil del origen turánico o ugro tartárico del euskera.» (1884: 100). Azpimarkatua nirea da.

(67) Teoria honen zer-nolakoak, historia eta kritika ikus bitez, besteak beste, in Caro Baroja (1982), Gorrotxategi (1984, 1985) eta Tovar (1980). Azken urteotan eusko-iberismoaren «hipotesia» berriz plazaratu da Verd (1980)-ren eskutik. Honek erabat onartzen ez badu ere, iberismoa deusezteko argudioak aski ez direla frogatzen ahalegintzen da.

Humboldt izan zela XIX. mende hasieran aurreko apologista eta gramatikarien teoriak metodo zehatz bati jarraiki birplanteatu zituen lehena. Horrela, bada, toponimo iberikoen interpretazioak aztertzen jardun zuen, euskararekin erabateko korrespondentzia fonetikoak izan zitzaten eskatzen zelarik, jatorri berbera zutela onartuko baten. Azterketa konparatibotik ondoko ondorio hauetara iristen da: euskara eta iberikoa gauza bera dira edo, zehatzago esan, iberikoa euskararen "arbasoa" da; euskara, beraz, penintsula guztian hedatua izan zen, toponimian nabari denez. Bi tesi hauek garaiko ikerlari gehienek —alemaniarrek eta, jakina, euskaldunek batez ere— onartu zituzten⁶⁸, eta gutxi gorabehera berriakusten ari garen polemika hasten den sasoiari iritsizko zitzaizkien lehen kritikak, Hovelacque, Tubino, van Eys, Vinson, Zobel de Zangroniz etabarraren eskutik.

4.2. Honaino ikusi ditugun lau autore nagusienetarik, Bonaparte printzea da iberismoaren alde sutsuen eta tematien azaltzen dena. Hovelacque (1876)-ri egin oharretan (cf. Bonaparte, 1876) Humboldtaren argudioak aldeztu ditu⁶⁹ eta iberismoazalea den Potten pasarte bat ekarri. Beronen arabera, iberismoaren eta euskararen arteko ahaidetasunaz zalantzarik ez dago, ikerlan berriek eskaini duten euskararen ezaguera zehatzagoak Humboldtaren lanean aurkitu dituen hutsak eta akats ñimiñoak gorabehera (22. or.). Halaber, Vinson (1877a)-ri egin erantzunean (cf. Bonaparte, 1877c) gaia berrartzen du, xehetasun haboro ematen duelarik. Lehenik, Humboldt, Pott eta enparatuaren maisutasuna berraiatzten du. Jarraian, iberismoa zientifikoki ongi oinarriturik dagoela adierazi. Horrexegatik, hain zuzen, «elle est généralement admise par ceux qui ont rendu les plus grands services à la science philologique» (1877c: 14). Gainera, ez da egia —dio— iberismoaren aldeko frogarik peitu denik. Bonaparteren izkribuetan sakanaturik idoro daitezkeen hiru argumentu ezberdin hauek honetara nahi ditut⁷⁰:

- Korsikako zenbait toponimoren euskal jatorria
- *Baita* eta *ga* "hitzak"
- Gaztelera *-ez* eta portugesezko *-es* patronimikoak osatzeko atzizkiak

4.2.1. Bonapartek Korsikako zenbait toponimok euskal jatorria zutela uste zuen (cf. Bonaparte, 1877d). Toponimo hauek⁷¹ frogatuko lukete euskaldunak luzaro bizi izan zirela Korsikan latindarren aurretik. Izan ere, printzearen aburuz, toponimoen presentzia ez da nahikoa korsikarrek euskal jatorria dutela pentsatzeko; horretarako euskararen aztarnarik Korsikako dialektoetan ere idoro beharko baitzatekeen, gaur egun substratoaren eragina esango genukeena hain zuzen:

Pour pouvoir admettre que les Corses soient d'origine basque, il faudrait que leurs dialectes, évidemment néo-latins, présentent un certain nombre de mots basques autres que des noms locaux, car ces derniers sont les seuls qui puissent persister dans la langue du peuple qui succède. (1877d: 9)

Egia da toponimoek ez dutela herri baten jatorria frogatzen, baina printzeak eskatzen duen baldintza arras ahula da; nonbait etimologista zaharren mailan jartzen du bere burua, nahikoa baitzaio Korsikako dialektoetan zenbait euskal hitz kausitzea korsiarren euskal jatorria baieztatzeko. Bestalde, Bonapartek dio ezin pentsa daitekeela,

(68) Beste zenbait tesik, ordea, ez zuten hain arrakasta handirik izan, hala nola iberoen (hots, euskaldunen) presentzia Italian, jarraian ikusiko dugunez (ik. § 4.2.).

(69) Ez printzeak berak dioen bezala «désintéressé dans cette question qui ne nous est pas personnelle» (Bonaparte, 1876: 22). Izan ere, hizkuntz edo histori arazoak baino zerbait gehiago sartzen zen eztabaidaren hondoan, Granja Pascualek (1986) ederki adierazi duenez.

(70) Ez da ene xedea, hala ere, Humboldtaren toponimo zerrendari egin kritikak, berriakusketak eta hobekuntzak aztertzea, nahiko ongi ezagutzen baitira eta lana luzeegi gertatuko bailitzateke. Ik., besteren artean, 67. oharrean aipatuak eta Luchoire (1879).

(71) Esan gabe doa azalpen gehienetan metodo akats nabarmenak daudela, irudipen hutsa ez direnetan. Esaterako, *Lincinosa* mendia Nafarroako *Linzoain* herriarekin parekatzen duelarik.

Mattei-k uste bide zuen legez, euskaldunek egonaldi laburra besterik ez zutela egin ir-
lan, hala izatekotan ez baitzuketen toponimorik utziko.

Beraz, Bonaparte, aurkikutzat honen bidez, iberoak (hots, euskaldunak) Italian
egon zirelako Humboldtten ideia frogatzen saiatu zen:

Dans nos "Remarques sur les dialectes de la Corse et sur l'origine basque de plusieurs noms
locaux de cette île" [...], nous donnons une liste de mots communs au basque et au corse. Nous
croyons qu'elle confirme l'opinion de Humboldt quant à la présence des Ibères ou anciens
Basques en Italie. (Bonaparte, 1877c: 15. oharra)⁷²

Garbi da, alabaina, Bonaparteren argudiaketak akats nabarmena duela. Iberoak Ita-
lian bizi izan zirela frogatzeko frogatu gabeko teoria batez baliatu zen: eusko-iberismo-
az, iberoen eta euskaldunen arteko identitateaz, alegia. Eta orobat eusko-iberismoa fro-
gatu nahi zuen Korsikan toponimo euskaldunak zeudela esanez, eta hortik Italian ibe-
roen presentzia idokiz. Dakusagunez, gurpil zoro bat sortzea besterik ez du erdiesten.

4.2.2. Ildo beretik doa iberismoaren aldeko bigarren froga. Bonapartek (1877c: 10.,
23-24) euskarazko *bait(h)a* (*aitaren bait(h)an* erako egituretakoa) lonbardierazko zen-
bait dialektotan idoro daitekeen *baita*-rekin erkatzen du. Azken honen esanahia 'txabo-
la', 'aterpe', 'etxe' edo 'ikaztegi' da (10. or.). Bidenabar, hitz —ez «partikula» (23. or.)—
hau hainbat hizkuntza semitikotan ere aurkitzen dela dio, hebraierazko *baitb* ('etxea')
kasu. Bestalde, bizkaierazko eta gipuzkerazko *gan*, *gana* eta *gandik* formetan
bait(h)a-ren esanahikidea den *ga* «leku izena» ikus daiteke. Bonaparteren eritziz, *ga*
italierazko *ca*-tik, *casa*-ren era dialektal arruntetik hurbil dago. Hortaz, *gan* hitzez hitz
in casa, *in ca* edo frantsesezko *chez*-en baliokidea litzateke. Guzti honek euskaldunen
eta italianoen arteko harremanak frogatuko litzuzke:

L'Italie présenterait donc, dans ses dialectes, le mot basque *baita*, et l'euskara, à son tour, au-
rait adopté *ga*, dérivé de l'italique *ca* ou *casa*. Nous voyons dans ce dernier fait une autre
preuve de contact basco-italique. (1877c: 23)

Era berean, honelako esapideetan, erregimenari dagokionean ere euskararen eta ita-
liararen arteko paralelotasunik bide dago. Euskaraz, euskalkien arabera, genitiboa ager
daiteke edo ez: *G senarragan*, *senarrarengan*, *L senarraren baitiban*, *GN senarra
baitan*⁷³. Italaria, bere aldetik, *di* preposizioaz balia daiteke edo ez: *in casa di marito*
edo *in casa il marito*⁷⁴.

(72) Egia esan, Larramendirengandik dator eritzi hau (cf. 1745: lxxxvi-lxxxvii, xcii hh., clxxv) eta Seneca-
ren pasarte batean (*De consolazione ad Helviam* 7, 8 hh.) oinarriturik bide dago (cf., esaterako, Tovar, 1980:
32 hh.).

(73) Adibide hauek eta hurrengoak Bonapartek berak emanak dira (cf. 1877c: 24).

(74) Badirudi Azkue, hasieran behintzat, Bonaparteren azalpen honekin ados dagoela, printzearen teoria
laburtu ondoren honako hau diolarik: «Bonaparte (Remarques sur certaines notes, [1876] p. 10, 22, 23) sostiene
que los Vascos prestaron á los Lombardos su BAITA, "casa," y los Italianos á los Vascos su CA, sinonimo dia-
lectal de casa, que nosotros hemos cambiado en GA, GAN. Esta asercion la habría corroborado el ilustre y be-
nemérito príncipe, si hubiera tenido en cuenta: a) la existencia de BAITA en el sentido liberal de "casa" en I,
tal como se ha expuesto.— b) que las frases que él cita: "in casa del marido", é "in casa il marido," como equi-
valentes á la francesa *chez le mari*, se dicen aun actualmente en muchas localidades de Castilla "en casa el
marido" y aun (lo que dá más fuerza á su opinión) "en cá el marido." (1905-1906: s.v. *baita*). Zernahi gisaz,
urte batzu geroago kontrako eritzia agertuko du: «No hay datos para asegurar que el vocablo lombardo-pro-
venzal *baita* "casa" se haya usado entre nosotros como independiente: *baita bat*, *baita zabara*. El oficio que
desempeña en vascuence desde que lo tenemos en casa es de infijo de declinación, equivalente al *-gan-*, al
parecer primitivo y seguramente indígena, a pesar de la opinión contraria de Bonaparte: *neugandik*, *nerega-
nik*, *ene baitarik*» (1923: 12). Hots, euskarazko *baita* lonbardierazko *baita*-tik zetorkeen, baina *gan* jatorriz
euskalduna zatekeen. Hizki hauek euskal jatorrizkoak ez direlako hipotesiek luze irauin dute gure artean. Esa-
terako, Omaechevarriak, jatorriak emateaz gain, noiz mailegatuak izan ziren ere seinalatzen du: «*Baita* corres-
ponde al semítico *bait* o *baitu*, "casa", representando, no sólo en el árabe, sino en el asirio-babilónico, he-
breo y fenicio *beth* (de donde se deriva el nombre del "alfabet-o") [...]. Diríamos, pues, que *-eta-* se introdujo en
el plural en la época romana, procedente del colectivo latino *-etum*, en plural redundante *-eta-*, bien atesti-
guado en los monumentos literarios, y que *-ga-* corresponde a la época romance y *-baita-*, en simultaneidad
cronológica aproximada con *-ga-*, a los tiempos del primer contacto cultural con los árabes, a los siglos IX-X.»
(Omaechevarría, 1962: 39-40).

4.2.3. Hirugarren froga, azkenik, gaztelerazko *-ez* eta portugesezko *-es* patronimikoetan oinarritzen da. Atzizki hauen inguruan polemika bat piztu zen Londresko *THE ACADEMY* aldizkarian 1882.eko otsailaren eta maiatzaren bitartean, Bonapartek eta A. Burnell-ek esku hartu zutelarik. Halaber, urte berean eztabaida hauen itzulpen laburtuak agertu ziren *EUSKAL ERRIA* eta *REVISTA EUSKARA* aldizkarietan (cf. Bonaparte eta Burnell, 1882), euskararekiko ikerketek sortarazten zuten interesaren erakusgarri, nonbait.

Polemikaren abiaburuan Burtonek *Os Luisiadas*-en edizio batean bidenabar ezarritako baieztapen bat dago, patronimiko hauek jatorri euskalduna dutela dioelarik. Burnellek, ordea, beste bi aukera ematen ditu: latinezko *Medices* erako formekin erkatu edo osterantzean, Díez-ek egin zuen bezala, gotikerazko *-is* genitibotik datozela pentsatu. Nik dakidala bederen, azken hau da gaur egungo hipotesirik zabalduena, Portugal eta Gaztelako erromantze modernoetan alde haietako latinak gotikeratik hartuko zuen formak irauten duela, alegia. Bonaparte printzea ere lehenbiziko aldiz Larramendik (1729: 10) aurkeztu zuen ideiarei atxikitzen zaio, euskarazko *-ez* instrumentaletik letozkeela, alegia, eta gazteleran eta portugesean euskararen aztarna gehiago bilatzen saiatzen da (cf. Bonaparte eta Burnell, 1882: 201-202).

Orobat, Bonaparterentzat adierazgarria da atzizki hauek erabiltzen diren eremua, Espainia eta Portugal hain zuzen, antzina euskaraz mintzatzen zen eremu berbera izatea:

Ahora bien, el sufijo *ez (es)* con la significación española y portuguesa "de", no pertenece ciertamente ni al latín, ni á los dialectos neo-latinos de Italia, Francia, Bélgica, Suiza y Valaquia, y si solamente al español y portugués, dos dialectos de la península española, en donde el bascuence se habla todavía y se hablaba ántes de la existencia de estos dialectos. (202. or.)

Hortaz, oraingoan ere substratuaren eraginaz ari da inplizitoki. Polemikak Larramendiren eta Alemaniako hizkuntzalaritzaren eritzien arteko tirabirak aipatuz eta metodo kontuak zehatzagotuz jarraituko du (ik. 30. oh.).

4.3. Vinsonek iberismoaren kritika burutu zuen zenbait lanetan, teoria honen oinarri zientifikorik eza salatu zuelarik:

Sepan, pues, que no he negado el origen ibérico de los vascos; sólo he dicho y digo que hasta ahora no me parece comprobado tal origen, pues sus partidarios se fundan en argumentos quebradizos y en etimologías infantiles y anticientíficas. (1879: 147)

Izan ere, iberismoa *a priori* faltsu batean oinarriturik legoke:

...elle repose principalement sur l'*a priori* suivant: les Ibères ont occupé jadis toute l'Espagne et le midi de la Gaule, or l'escuara vit encore au pied des Pyrénées, donc l'escuara est un reste de la langue des Ibères. Le vice de ce syllogisme est évident; la conclusion ne s'impose point et se déduit mal des prémisses. (1877a: xi)⁷⁵

Jarraian, Vinsonek iberismoaren alde eman diren frogak banan bana kritikatzeko ditu (*ibidem*). Froga hauek bi motatakoak dira: Lehenak, inskripzio eta txanpon iberiko eta zeltiberikoen interpretazio saioak. Txanpon hauek idatzirik dauden alfabetoa ongi deszifratu arte ezin dela interpretazio fidagarririk eman dio. Jakina denez, urte haietan penintsulako alfabeto prelatinoen zenbait irakurketa saio diferente eman ziren (Boudard, Heiss, Delgado, Zobel de Zangroniz, Philips, etab.⁷⁶) eta beraien arabera euskararekiko azaleko antzekotasuna hurbil edo urrun zitekeen. Gainera, Vinsonek dioenez, euskararen bidezko itzulpenak hainbat autorek eztabaidatzen dituzte (ik. § 4.1.). Bigarren froga idazle klasikoek bildu toponimo eta antroponimoek osatzen dute.

(75) *A priori* honen azalpen luzeago baterako, ik. Vinson (1874a: 6-7).

(76) Cf. Hübner (1893: 'Prolegomena', iii-xxxxi). Autore hauetariko zenbaiten lanak irazkintzen ditu Vinsonek (1874a: 8-9).

Hauetarako Humboldték eta beronen jarraitzaileek eman dituzten etimologiak onartezinak dira. Gainera, hauek euskararen hiztegi eta gramatikaren azaleko ezaguera erakusten dute (cf. Vinson, 1874a: 7). Aitzitik, Luchairek proposatu dituen etimologia batzuek hobesten ditu Vinsonék. Hirugarren argudio bat eranstean du iberismoaren kontra, zeinak euskaldun gehienek ezinikusi luzea erdiets araziko baitzior⁷⁷. Vinsonék euskaldunek beren hizkuntzaz beste berezitasunik ez dutela baieztatzen du, eta jarraian zenbait ohitura itxuraz propio —ilargiaren kultura, kasu— errefusatzen ditu, oinarri dituzten Estrabonen pasarteak zein herriri buruz ari diren ez baitago batere garbi⁷⁸.

4.4. Arazo honi dagokiolarik, van Eysen jokabidea, sarritan bezala, nahiko zalantzarria da, edo agian hobeto esplikatuko genuke bilakaera baten ondorio dela baldin badiogu. Horrela, bada, hasiera batean euskararen alfabeto zaharra ezagutzeko inskripzio eta txanpon iberikoak oinarri hartzen dituen bitartean⁷⁹, geroago iberismozaleen argudioak kritikatuko ditu (cf. 1874a) eta hipotesi hutsa, frogatugabea besterik ez dela esango du, ez alde ez kontra agertuz:

Jusqu'à aujourd'hui l'alphabet primitif basque est inconnu, & la seule chance de le retrouver sera peut-être sur les monnaies à inscriptions dites ibériennes; mais jusqu'ici la lecture de ces inscriptions est si incertaine, qu'il n'y a rien à préjuger soit pour, soit contre la théorie d'identité du basque & de l'ibérien. Personne, autant que nous sachions, n'a nié la possibilité de la parenté du basque & de l'ibérien; mais encore de nos jours cette parenté n'est qu'une hypothèse pure & simple, sans aucun fait positif pour l'appuyer. [...] Ce qui a été nié, & à bon droit, c'est la certitude de la parenté du basque & de l'ibérien. (van Eys, 1879: 7-8)

Hortaz, esan daitekeen gauza bakarra da, Vinsonék ere zioenez, iberismoaren teoria ez dagoela batere egiaztaturik. Jarraian, Vinsonen testuetan ikusi ditugun argudio batzuek errepikatzen ditu: iberikoa gaizki deszifratua dagoela eta, ondorioz, iberikoari buruz ezer ziurrik ezagutzen ez dela (*ibidem*).

4.5. Iberismoaren kontrako eritzi guzti hauek ohizko teoriak aldeztetan zizutuzten berehalako erantzuna emarazi zuten. Bonaparterena aipatu dut dagoeneko; oraingoan aipa dezadan, laburki bada ere, A. Campiónena, euskaldunen jarrera nagusiaren adierazgarri. Campión bere artikulua batean (1878)⁸⁰ Humboldtén alde agertzen da, eta iberismoaren aurkakoak Euskal Herriaren etsaitzat jotzen ditu adore handiz, garaian nahikoa zabaldua dagoen eritzia bestalde:

Ocupando el pueblo vasco una situación especial dentro del gran organismo social del que forma parte, ha sucedido que los enemigos de su modo de ser político, han procurado combatirle con armas de mejor ó peor ley, mejor ó peor templadas, no sólo en su legislación, sino en todas las manifestaciones de su existencia [...]. Es imposible, ni imaginar siquiera, mayor aplomo en las conclusiones, más aspereza en la crítica, más desprecio del contradictor que el manifestado por esos señores en sus estudios. Y no se limitarán á destruir teorías, ni á desvalorar hipótesis, ni á negar hechos, sino que aprovechan cuantas ocasiones se les presentan para rebajar al pueblo euskaro hasta el nivel de los pueblos más salvajes. (Campión, 1878: 231-232)

Ageri denez, arazo zientifikoak ezezik, arrazoi politiko eta ideologikoak ere hartzen dira kontutan, dagoeneko zenbait autorek azpimarkatu dutenez⁸¹. Aurki itzuliko gara gai honetara. Gainera, Campión Humboldtén zenbait toponimoren etimologiaren —batik bat van Eysek gaitzesten dituenen— balioa frogatzen ahalegintzen da, hagitz ondorio eskasa lortzen duelarik, egia esango bada (233-237. or.).

(77) Cf. Urquijo (1927) eta Mitxelena (1984b), besteren artean, Vinsonen eritziek euskaldunen artean izan zuten harerarako.

(78) Ik. halaber Vinson (1874a: 9-13), iberiaren eta euskararen arteko harremanei aurre egiteko behar den aurrelanerako (euskara zaharra berreraiki eta iberikoa ondo irakurri) eta iberismoaren aldeko hizkuntz argudioen (*ili, iri...*) kritikarako.

(79) Cf. «Le suffixe *co*, entre autres, paraît toujours avoir été écrit avec *c*, ou par la ligature *co*, sur les monnaies ibériennes.» (van Eys, 1867: «Avant-propos de la première édition», vii).

(80) Cf. Granja Pascual (1986: 223-226), Campiónen artikulua honen irazkin zabalago baterako.

(81) Cf., besteak beste, Granja Pascual (1986: 225) eta Mitxelena (1984).

4.6. Iberismoaren aldekoa orobat, baina Bonaparte eta Campi3n baino kritikoa goa da Luchaire. Humboldtten teoriak onartzen ditu, oro har; ez du onartzen, baina, euskaldunen presentzia Italian. Halaber, iberismoaren aldeko froga gehiago eta zientifikoa goak bilatu behar direlakoan dago:

Tout en reconnaissant les imperfections de l'oeuvre de Guillaume de Humboldt, nous sommes au nombre de ceux qui pensent que ses conclusions sur la *question ib3rienne*, fond3es sur des arguments plus nombreux, plus scientifiquement pr3sent3s, et restreintes 3 l'Espagne et 3 la Gaule m3ridionale, constituent plus qu'une simple hypoth3se et touchent de pr3s la v3rit3. (Luchaire, 1879: vii)

Luchairek, beraz, zientifikotasun maila eman nahi dio iberismoari. Horretarako, Pirinioetako toponimiaren azterketa sakonari deritzo biderik egokiena. Lehenik, euskararen lekukotasunik zaharrena delako; bigarrenik, mendikatearen mutur batetik bestera amankomuneko erro eusko-iberikoen geruza bat («couche») nabari delako —berriz ere dakuskegu, Bonaparteren kasuan bezala, substratuaren teoriaren aipamena⁸²—; eta, hirugarrenik, antzinako hizkuntza eta herri iberikoen hedapenaren berri eman diezagukeelako (*ibidem*)⁸³. Luchaire da, nik dakidala, euskal ikerketetarako toponimiaren azterketa sakon eta exhaustiboaren beharra eta garrantzia ikusten dituen lehendabizikoa, aurrekoak (Garibay, Oihenart, Poza, Echave, Larramendi, Moguel, Herv3s, Erro eta Humboldt, besteak beste) toponimo zerrenda luzeen edo ez hain luzeen etimologiak asmatzera mugatu baitziren.

Zientifikotasuna betetzeko arau metodologikoak ematen ditu, toponimiaren aztertzeari aurre egin behar dionak jarraitu beharrekoak⁸⁴:

Suivant nous, pour rendre fructueuses les recherches dont il s'agit, il faudrait, de toute n3cessit3, s'atreindre aux cinq r3gles suivantes:

1° Poss3der au moins les notions 3l3mentaires de la phon3tique et de la grammaire euskariennes, surtout pour ce qui concerne les mots compos3s et les suffixes.

2° Comparer les noms basques modernes aux formes anciennes conserv3es dans les chartes, terriers et cartulaires.

3° Contr3ler constamment la nomenclature du Pays Basque fran3ais par celle du Pays Basque espagnol.

4° Ne proposer d'3tymologies que celles qui sont 3videntes par elles-m3mes ou suffisamment justifi3es par les caract3res physiques des localit3s.

5° Observer les r3gles g3n3rales et de sens commun auxquelles ob3issent toutes les toponymies. (Luchaire, 1879: 136-137)

Hurrengo orrialdeetan (138-187. or.) toponimo zaharren eta garaikideen azterketa sakona burutzen du: aldaketa motak (izen aldaketa, inguruko hizkuntzen eragina, apokopea, aferesia, protasia, sinkopa, asimilazioa, etab.), leku-izenetako atzizkien zerrenda⁸⁵, bakoitzaren irazkinarekin, eta toponimoetan arruntenak diren hitz motak eta ze-

(82) Cf. orain Oroz (1980): euskara eta iberikoaren antzekotasunak substratuaren teoriaren bidez azaldu nahi ditu, Pirinioen inguruetatik haratago iristen delarik.

(83) Orobat, toponimiaren azterketaren bidez bai euskarak dagoeneko galdu dituen hitz batzu, bai euskararen atzizki eratorbideak hobeki ezagut daitezke: «De m3me, un examen attentif de la toponymie basque peut conclure 3 des r3sultats int3ressants, non-seulement en nous faisant conna3tre des formes et des radicaux qui n'existent plus dans le vocabulaire usuel, mais encore au point de vue de proc3d3s de suffixation, si curieux 3 3tudier dans les langues agglutinantes, comme le basque.» (Luchaire, 1879: 135-136).

(84) Eskertzekoa litzateke gaur egun euskal toponimiaz arduratzen den orok jarraituko baliete. Cf., esaterako, Mitxelena L. Guazaren tesiari eginiko irazkina (Mitxelena, 1955).

(85) Atzizkiak honelaxe sailkatzen ditu: bokalez hasitakoak eta kontsonantez hasitakoak, eta azken hauen barnean ezpainetako batez (*b, m*), hortzetako batez (*t, d, tt, z, s, c, x, tx, c, ch, tz*), sabaiko batez (*g, qu, c*), sudurreko batez (*n, ñ, gn*) eta mihiko batez (*l*) hasitakoak (cf. Luchaire, 1879: 147-175). Guziarekin ere, letren sailkapena bide da, soinuena bainoago.

rendak, adibide ugariz horniturik, ematen ditu. Azterlan exhaustibo eta ongi egituratu honen xehetasunez ez dut luzatu nahi, baina bai aipatu Luchairek bi atzizkiri buruz dioena, *-baita* eta *-ga* hain zuzen, lehenago ere agertu baitzaizkigu. Bonaparteren *-ga*-ren etimologia kritikatzan du, batere zientifikoa ez delakoan. Bestalde, bizidunen deklinabideko *-ga*- eta leku-izenetako *-aga* ongi bereizten ditu, Bonapartek egiten ez bide duen bezala⁸⁶. *Baita*-ri dagokionean, ordea, Luchaireren ustetan, printzeak ematen dion esanahia ('maison') duke edo zukeen, baina nolana ere Bonapartek eskaini arrazoiak ez du balio handirik eta inolaz ere ez du frogatzen euskaldunen eta italiko arteko harremanik (Luchaire, 1879: 158-159).

Azkenik, bere "arartekotasuna" berriz ere aldarrikatu ondoren, eta van Eys eta Vinsonen *uli* eta *ili*-z duten eritzia kritikatu ondoren, Humboldt lan hobe zeko premiazkoak diren bideak aurkezten ditu: batetik, froga hobeak bilatzea eta Espainiako antzinako leku-izenen azterketa zehatzago eta osoago baten bitartez laguntzea; bestetik, Plinio Zaharraren, Estrabonen, Ptolomeoren etab.-en testuen interpretazio zuzenak eta aurkikuntza epigrafikoei ekarritako datu berriak kontutan hartzea (191. or.). Bistan denez, iberismoaren arazoari aurre egiteko nahiko jokabide osoa eskaintzen du.

5. Euskararen desagerpenaz.

5.1. Euskara Euskal Herrian beharrezkoa den ala ez, desagertu behar duen ala ez polemikaren alderdi batean euskal hiztegiaren egokitasunaz eztabaidatu zen. Bi arazo nagusi sartzen dira eztabaidan: euskal hiztegia *urria* ala *aberatsa* den eta euskal hitzak ideia abstraktuak adierazteko gai direnentz.

Badirudi, besterik esan arte, Hovelacquek (1876: 102) piztu zuela eztabaidagaia, euskal hiztegia osorik ez ezagutua eta urria zela ziolarik⁸⁷. Bonapartek aurreko baieztapenaren kontraesan nabarmena salatzen du. Halaber, Hovelacquek urritasunaren alde emandako argumentuetariko bat —*gogo* hitzaren esanahi ugarietatik ateratzen den zehaztasunik eza— gaitzesten du:

En tout cas on se refuse à prendre au sérieux l'argument en faveur de cette pauvreté, qui consiste à lui reconnaître six expressions différentes au lieu d'une seule: car si le basque est pauvre dans un cas, il est évident qu'il est six fois riche dans un autre. (Bonaparte, 1876: 21)

Vinsonen Hondarribiako hizkeraz argitara emandako S. Mateoren ebangelioko parte baten itzulpena (cf. Vinson, 1876b) irazkintzen duelarik, Bonapartek (1877b: 43-44) euskarak erabat materiala ez dena adierazteko hitzik baduela baieztatzen du. Zehazki, "action de pleurer" adierazteko *negar* badagoela, eta hortik *negar egin* edo "pleurer", hots, "faire action de pleurer"⁸⁸. Iparraldean, haatik, frantsesaren eraginez, ez dira "action de pleurer" (abstraktoa) eta "larmes" (materiala) bereizten⁸⁹; baina honek ez du esan nahi Hegoaldeko euskalkietan bereizketa hori ez dagoenik: *negar* / *malko* hitzen bidez hain zuzen gertatzen baita. Beraz:

C'est donc "faire action de pleurer" ou "hacer lloro" qui rend beaucoup mieux que "faire larme" le *negar egin* du basque, langue qui n'est pas si dépourvue d'expressions pour tout ce

(86) Luchairek aipatu arren, ezin izan dut Bonaparteren lanetan horrelako nahasketarik idoro, printzea deklinabide atzizkiaz soilik mintzatzen baita

(87) Susmoa dut, alabaina, Hovelacquek euskarari buruzko ideia gehienak, guztiak ez badira, Vinsonengandik jasoak zituela, eta horrelako zerbait idoki daiteke gainera Vinsonen pasarte honetatik: «Quant à leur partie purement critique, ces deux brochures [Bonaparte, 1876, 1877c] se confondent et me concernent presque exclusivement, car M. Hovelacque, dans sa *Linguistique*, n'a pas émis beaucoup d'opinions, beaucoup d'appréciations qui ne soient miennes ou que je ne partage entièrement.» (Vinson, 1877b: 211).

(88) Hona Vinsonen hitzak auzi honetaz: «Nigar egin "faire larme"; il n'y a pas de mot simple pour "pleurer"» (1876b: 10, 18. oh.).

(89) Bietarako *pleurs* nahiz *larmes* erabil baitaitezke frantsesez.

qui n'est pas absolument matériel, comme on nous le chante depuis assez longtemps sur tous les tons. (1877b: 44)

Vinson (1877a)-ri egindako oharretan Bonapartek berriz eusten dio gai honi. Egia esan, Vinsonek Hovelacqueren argumentuak eta adibideak errepikatu besterik ez bide du egiten, hau da, euskal hiztegiaren urritasuna eta euskal hitzek ideia abstraktuak adierazteko duten ezgaitasuna aldarrikatu (Vinson, 1877a: xiv)⁹⁰, eta honelaxe ohar-tarazten du Bonapartek:

...en décidant, de sa propre autorité, que son vocabulaire, qu'il avoue ne connaître qu'imparfaitement, est fort pauvre; en avançant que le basque n'a pas de mots pour exprimer des idées abstraites, etc., il ne fait que répéter exactement ce qui a été dit par M. Hovelacque son maître, qui a au moins sur lui le mérite de l'originalité. (Bonaparte, 1877c: 11)

Baina Vinsonek badakar ikuspegi berria eztabaida honetara. Izan ere, abstrakziara-ko ezgaitasuna dela zio, euskarak mendeetan zehar hainbat hitz mailegatu ditu inguru-ko erdaretatik, eta herri indieuroparrekiko harreman hauen bitartez, hain zuzen ere, heldu dira euskaldunak histori bidera (1877a: xiv-xv). Ikusi dugunez, Vinsonek jarraitzen dituen Schleicher-en teorien arabera, historian sartzeak hizkuntzaren atzerabidea hastea dakar berekin, eta hizkuntza eransleen kasuan historian sartze hau hizkuntza isolatzaile edo flexibo baten eraginpean soilik gerta daiteke. Oroit bedi § 1.2.-n esandakoa.

Luchairek bi lekutan gutxienez eman zuen bere eritzia gai honetaz. Batean Vinsonekin ados agertzen da:

Quant au caractère matériel et tout *naturaliste* du vocabulaire de l'euskara, caractère que le prince B. se refuse à reconnaître ([1877a:] p. 44), nous le considérons avec M. Vinson comme difficilement contestable. (Luchaire, 1877b: 380)

Ohar bedi hemen *naturaliste* hitza —Luchairek berak azpimarkatua— ez dela erabiltzen zentzu "schleicherzaleaz", baizik eta naturaren inguramenaren berri bakarrik eman dezakeen hizkuntza izendatzeko. Bonapartek (1877a: 7) ez zuen Luchaireren jarrrera hau aintzat hartu eta beraren tonu dogmatikoa —berriz ere— seinalatzeraz mugatu zen.

Beste leku batean (1879: 177) euskal toponimian oinarritzen du Luchairek bere aburua, oraingo honetan zertxobait apalago agertzen delarik. Dioenez, leku-izenen azterketatik euskaldunak artzain herria zirela, irudimen gutxikoa eta ideia abstraktuetarako gaitasun eskasez hornitua, antzematen da, baina honekin ez du esan nahi —argi utzi nahi baitu— bere garaiko euskaldunen izaera halakoa denik.

Honelako eritzia berriz azalduko dira autoreon izkribuetan, baina argumentu berdinak errepikatuzera edo aurreko artikuluren batera dei egitera mugatuko dira (ik., esaterako, Bonaparte, 1884a: 4-5).

Euskarak hitz abstrakturik ez duelako ideia hau, Vinsonek hastapenetik azpimarkatutako beste arazo batekin lotu beharra dago: euskaldunen kultur atzerapena, «loakartutako adimena» (cf. Vinson, 1868: 6) hain zuzen ere. Apezgoaren eragin itzelak galera-zi du euskaldunen aurrerapena. Eta egoera berezi hau mantendu baldin bada, hizkuntza gordetzeagatik jazo da:

Pourquoi le pays basque a-t-il gardé cette physionomie spéciale? La principale cause est certainement la conservation de sa langue. (Vinson, 1868: 6)

(90) Oroit bedi Unamunok ere jaso zuela ideia hau: «...el euskera es pobrísimo en voces significativas de objetos espirituales o suprasensibles y hasta carece de términos que expresan ideas abstractas en general.» (1884: 113 hh.).

5.2. Hizkuntza izakia den heinean, euskarak bizirik irauteko borrokatu behar du. Alabaina, latinaren eta erromantzeen presioak euskara nabarmenki atzera eragin du Espainia aldean: Nafarroako hainbat herrik euskal izena dute, baina bertan ez da gaztelera baizik mintzatzen; herrialde honetako bertako euskararen mugaguneetan biztanlerik gutxiengoak erabiltzen du euskara. Hau dela eta, hizkuntza aldatu egiten da nonahi: umeei mailegu erromaniko anitz sartzen dituzte hitz jatorren ordez; kanpotarrekin harreman ugarien dituzten edo bizimodu modernoak agerian den tokietan, Donostian eta Donibane Lohitzunen kasu, okerreztan jositako euskara mintzatzen da. Guzti honek, Vinsonen aburuz, euskararen heriotza hurbila iragartzen du (1877a: xi-xii). Euskaldunen kultur atzerapen honen frogagarri gisa, euskararen hizkera ezberdintasun handia aipatzen du:

...il n'est peut-être pas deux villages où l'on parle absolument de la même manière. Ceci est tout naturel du reste chez un peuple illettré et qui ne peut se mettre au niveau de ses voisins qu'en oubliant son antique langage. (xiv. or.)

Beraz, inguruko herrien mailara iritsiko badira, euskaldunek euskara ahaztu beste biderik ez dute. Eritzi guzti hauek, berriz bilduko ditu Vinsonen Iruñeko *REVISTA EUSKARA*-ren lehenbiziko aleei egindako erreseinan (cf. Vinson, 1878; cf., halaber, Granja Pascual 1986: 221-223), dioelarik foruak berpizteko eta euskara indartzeko ahaleginak oro alferrikakoak eta are kaltegarriak direla:

Mais de pareils efforts sont incontestablement stériles; rien ne saurait arrêter le cours inexorable des choses. Il n'y a rien de national chez les Basques, absolument rien d'original, que leur antique idiome, et c'est précisément parce que cet idiome est incompatible avec leur civilisation actuelle — toute espagnole — qu'il ne peut plus vivre et qu'il doit fatalement disparaître. Le basque n'est ni une langue littéraire ni une langue convenable aux instincts démocratiques de notre siècle.

L'opinion contraire est fondée sur une erreur, sur une méprise trop générale encore, mais bien excusable du reste. On croit à des institutions nationales basques, à une espèce de société républicaine des montagnards pyrénéens, dont les fameux *fueros* auraient été la charte et le code. Et pourtant ce point de vue est absolument faux: il n'y a rien de vraiment libéral dans les *fueros*, qui tendent simplement à la réglementation d'une oligarchie cléricale autoritaire. (1878: 466-467)⁹¹

Eritzi hauen iturriak Schleicher-engandik haraindi bila daitezke, A. Comte-ren hiru estadioen —teologikoa, filosofikoa eta positiboa— teoriaran eta, ziaraski hurbilago, H. Spencer-en darwinismo sozialean. Azken honek hiru gizarte mota bereizten ditu konplexutasun mailaren arabera: primitiboak, militarrek eta industrialak. Gizarte hauek ere, Schleicher-en hizkuntz taldeekin gertatzen den bezalaxe, bilakabide baten ondorio dira. Vinsonen, eta beranduago Unamunok ere, bi eskema hauek gainezartzen ditu. Beraz, hizkuntza eranslea duen euskal gizartea eredu militarren barnean sartzen da, eta hizkuntza flexiboa duten espainiar eta frantses gizarteak, aldiz, eredu industrialari dagozkio⁹². Bi gizarte eredu hauen arteko borrokan, Vinsonen aburuz, industrialak, bi-

(91) Unamunok ideia honi ere eutsi zion *mutatis mutandis* (cf. 1901: 238 hh.).

(92) Cf. Comteren ondoko pasarte hau: «Estudiando el desarrollo de la inteligencia humana [...] desde sus primeras manifestaciones hasta hoy creo haber descubierto una gran ley básica, a la que se halla sometida la inteligencia con una necesidad imposible de variar, y que me parece que se puede establecer con solidez, gracias a las pruebas racionales que nos suministra el conocimiento de nosotros mismos y a la verificación histórica que se puede llevar a cabo mediante un atento examen del pasado. Esta ley consiste en lo siguiente: cada una de nuestras principales concepciones, *cada rama de nuestros conocimientos* pasa necesariamente por tres estados teóricos diferentes: el estado teológico, o ficticio; el estado *metafísico*, o abstracto; el estado científico, o *positivo* [...]. Desde aquí proceden tres tipos de filosofías, o de sistemas conceptuales generales, acerca del conjunto de los fenómenos, que se excluyen recíprocamente. El primero es un punto de partida necesario para la inteligencia humana; el tercero es su estado fijo y definitivo; el segundo se halla destinado únicamente a servir como etapa de transición.» (Reale & Antiseri, 1988: 274)-tik jasoa; azpimarkatua nire da. Agian, azpimarkaturiko hitz hauetan ikus daitezke hiru estadioen teoria hau hizkuntzalaritzan aplikatzearen zioa eta geroko hipotesien iturburua. Izan ere, agertu zaigunez, *metafisiko* eta *positibo* hitz hauexek dira hizkuntzalari "berriek", lehena aurrekoen lanak kritikatzeko eta bigarrena beren metodoa izendatzeko, erabili ad-jetiboak (ik. § 2.).

lakatuenak soilik irauin behar du, eta euskara oztopo bat besterik ez da, Euskal Herrian dagoeneko nagusi den eredia Espainiakoa —industrial— baita («toute espagnole»).

Bonaparteren ustez, aldiz, batetik ezerk ere ez du adierazten euskara hiltzear dagoenik; bestetik, dagoeneko aipatu dudan argumentu bat —Vinsonek euskarari gorroto diolako— erabiltzeaz gain (1877c: 6), erakutsi nahi du ez dagoela batere frogaturik euskaldunek auzokoen aldean kultur maila apalagoa dutenik. Horretarako, Frantziako 1867ko alfabetagabeen estatistikez baliatuko da. Urte hartan, Landetan alfabetagabeen portzentaia %33-83koa den bitartean, Behe Pirinioetako Departamenduan, zeinetan biztanleen heren bat euskaraz mintzatzen baita, %10-25ekoa besterik ez da (12. or.). Bestalde, ezin baieztatu daiteke euskaldunak bihotzaren edo gogoaren nolakotasunetan direnik makurrago. Izan ere, mundu guztiak ezagutzen ditu euskaldunen zintzotasun, adoretasun eta leialtasuna. Printzeak mundu orori —Vinsoni barne— opa dizkio euskaldunen ezaugarriok:

Quant à nous, qui n'avons l'honneur d'être basque que par le coeur, nous souhaitons à tout individu de n'importe quel pays, sans excepter M. Vinson, l'intelligence, l'honnêteté, la bravoure, et surtout la loyauté qui se trouvent chez l'immense majorité des membres de cette noble race, un des plus beaux ornements de notre France. (Bonaparte, 1877c: 12-13)

Vinsonen «erasoen» kontra Campión ere azaldu zen *REVISTA EUSKARA*-n argitaratutako aipatu artikuluekin (cf. Campión, 1878). Bertan iberismoaren kontrako ikerlariak ez direla inpartzialak eta Euskal Herria mesprezatzan dutela dio (ik. Campiónen pasartea, § 4.5.). Orobat Gorostidik (1878).

Vinsonek salaketa guzti hauei erantzun zien *REVISTA EUSKARA*-n bertan argitaratu zuen eta Campiónek gazteleratu zuen artikulua batean (cf. Vinson, 1879). Bonaparterekin zenbait arazo zientifikotan ados ez dagoela aitortzen du, baina berak inolaz ere ez dio euskarari kalte egin nahi. Nortzu diren Euskal Herriaren benetako lagunak galdeztzen du gero: iraganari begira, euskarari eta Euskal Herriari laudorioak emaki geratzen direnak ala, aurrera begira, gizarte guztiarekin batera joan beharra ikusi eta Euskal Herriaren gaitzak konpondu asmoz aholkatzen eta kritikatzan dutenak (148. or.). Artikulua euskarazko hitz batzurekin amaitzen du, zeinetan euskararenganako bere maitasuna azaltzen baitu:

...Badakite nahi nukela herri huntako seme lehial eta azkar guztiak heldu diran demboretan bizi daiten bethico, ez, orai bezala, bere baitan beretzat choilqui lan eginik, bere chochoan hil daiteno, bainan sociedade generalean sarturic igan dezatentzat, lehembiziko lerroetan, mereci duten bezala, heren cualidade handi guziaz.

Badakite ere Laphurdin izan ditut adisquide onec cembait eta nola maite dudan eskuara, nola ikasi dudan mintzaira eder eta zahar hura, nola nahi nuken hura ere bizi dadin. Bainan nor astartutuko dá gauzen ibiltzeari buruz alchatzera, demborari erranez: eztuk eginen hire obra? Hobe zait munduco gorabeherei yarraikitzea oroiturik atsoitsak erráiten duenez: *oro nabiz, oro gal!* (*ibidem*)

Berandu gabe etorriko zaie beste alderditiko erantzuna Vinsonen argitasun hauei, Gorostidiren izenburu bereko artikulua baten bitartez (cf. Gorostidi, 1879) alegia. Gorostidik berriz ekiten dio Vinson Euskal Herriarren etsaia delako eritzari, eta Bonapartek (1877c: 11-13) Iparraldeko datuez egin zuen bezala, Gipuzkoako zenbait jakingarriz baliaturik, kultur maila bainoago, euskaldunen moral eta ohitura bikainak —Gorostidirentzat zibilizazioaren-neurgailuak— aldarrikatu gogo ditu (227-230. or.)⁹³.

(93) Cf. *REVISTA EUSKARA*-ko artikulua hauetaz, Granja Pascual (1986: 226-230).

6. Euskalkiez eta euskal literaturaz.

6.1. Bonaparte printzeak egin zituen euskalki eta hizkeren sailkapenengatik erdietsi zuen ospe handiena. Ez dut berauen xehetasunez luzatu nahi, hasieran esan dudan bezala aski aztertuak izan baitira —ik. lan honen hasieran eman erreferentziak, batez ere Mitxelena (1964) eta Yrizar (1981)—. Azpimarkatuko dut soilik Bonaparteren azken sailkapen argitaratuak (cf. 1863, 1869b)⁹⁴ izan zuen arrakasta. Izan ere, ikusten ari garen autore gehienek —eta bestek— aipatzen dute eta jarraituko diote euskalkiei buruz mintzatu behar dutenetan. Horrela, bada, Vinson (1877a: xv-xviii), Campión (1878) eta Luchaire (1879: 97-100, 126) printzearen euskalki edota azpieuskalki bakoitzeko herrien zerrenda eta Bonaparteren beste zenbait dialektologi argibide errepikatzen dira ia soilik.

Aitzitik, van Eys zertxobait aldentzen da sailkapen honetatik, *Grammaire*-n (1879: 1) sei euskalki nagusi bereizten baititu: «le bisciaïen, le guipuzcoan, le labourdïn, le bas-navarrais, le navarrais-espagnol & le souletin». Hala ere, garbi utzi nahi du ez direla oso ezberdinak, euskalki diferenteetako hiztunek elkarri ulertzeko dituzten zailtasunak gorabehera, euskalki guztiek mailegu bertsuak hartu eta eragin berberak jasan baituzte. Orobat, lege fonetiko berberak dituzte⁹⁵.

Guztiarekin ere, bizkaierak gainerako euskalkiek baino itxura arkaikoagoa dukeelako eritzia aurreratzen du, Lacomberen eta Uhlenbeck-en lanak —azken honen gehiegikerietara iristen ez bada ere— agertu baino mende erdi bat lehenago⁹⁶. Bizkaieraren bereizgarriak, van Eysen ustez, ondoko hauek dira (24. or.):

a) Bi erregimendun aditz-jokoan —hots, NOR-NORI-NORK erakoan— bizkaierak hiru laguntzaile erabiltzen ditu, *eutsi* indikatiborako, *egin* subjuntiborako eta **edin* ahalararako, gainerako euskalkiak *euki*-z eta **ezan*-ez baliatzen diren bitartean.

b) Hiatoak eta, oro har, bokal bikoitzak eta hirukoitzak agertzeko joera nabarmena du: B *zaar* / orok. *zabar, zar*; B *lengo* / orok. *lebengo, lengo*; B *debekau* / orok. *debekatu*.

c) Zenbait hitz berezi, bizkaieraz bakarrik erabiltzen direnak: *gura*, kasu.

Halaber, zenbait bilakabide maizago gertatzen dira bizkaieran gainerako euskalkietan baino, hala nola artikuluak eragindako bokal aldaketak —*semia semea*-ren ordez, *arnua arnoa*-ren ordez— eta *r*-ren galtzea —*semiaen semia*-ren ordez, *no nor*-en ordez, *ze zer*-en ordez (*nok-nork, zek-zerk?*) eta, oro har, singularreko genitiboaren *r*-ren erortzea—. Ezaugarri hauetatik eta bestetatik honako ondorio hau aterako du van Eysen leerro batzu beherago:

...faudra-t-il en conclure que le guipuzcoan & les dialectes basques français ont formé autrefois un groupe homogène, séparé du bisciaïen, mais toujours dans une relation de dialectes, ou faudra-t-il envisager le bisciaïen comme un dialecte plus ancien? Il serait peut-être prématuré de se prononcer sur cette question d'une manière décisive, mais il nous semble que le dialecte bisciaïen pourrait être considéré comme l'ainé de la famille. (4. or.)

(94) Bonaparteren maparen eta *Le verbe basque*-ren argitalpen daten arazoaz, ik. Yrizar (1981: 105, 26 eta 27. oh.).

(95) Hauxe da, nik uste, van Eysen ondoko pasarte honen muina: «Sauf les différences caractéristiques, les dialectes basques sont souvent pareils; des emprunts se sont faits de part & d'autre, ou des influences ont agi également chez les uns & chez les autres. Une langue dont tous les dialectes ont adopté en commun la totalité des lois phonétiques ne présentera guère des variations bien grandes...» (1879: 1). Maileguei buruzko baieztapenak, oso oker ez banago, beste interpretazio bat ere onartzen du, hots, euskalkiek elkarri hartutako maileguak direlako. Haatik, lehena adosago bide dago pasartearen testuinguruarekin, bai eta, bidenabar, datuekin ere.

(96) Bi autore hauen argudioen kritikarako, ik. Mitxelena (1964: 58 hh.; 1981) eta Lakarra (1986); cf. halaber Zuazo (1988: 107 hh.).

Euskalkien arteko erlazioak direla eta, beste auzi bat hartu behar dugu kontutan, hastapenetik eztabaidagai ageri zen euskalki nagusiaren arazoa, hain zuzen. Lehentasuna gipuzkerari ala lapurterari —bion arteko hautaketa baita— eman behar zaion dugu hizpide. Alabaina, alferreko kontua eta funsgabea irudi balezake ere, aipagarria da ene ustez, autoreok erakutsiko dituzten arrazoi eta argudiaketengatik eta, bereziki, dagoeneko K. Zuazok (1987: 930) azpimarkatu duenez, hizkuntz eredu baten bilaketak euskaldunok elkarrengana hurbiltzea ekarri zuelako. Zentzu honetan, Vinsonen eritziz, hizkera guztien multzoa bakarrik izan daiteke euskararen eredu, hagitz handiak baitira berauen arteko ezberdintasunak:

Le basque a quatre principaux dialectes: labourdin, souletin, gipuscoa [sic] et biscayen; mais il faut dire, en outre, que d'un village à l'autre on remarque des différences souvent importantes. Il est donc superflu de rechercher quel dialecte représente le mieux la langue; c'est seulement de l'ensemble de toutes les variétés qu'elle peut se dégager. (Vinson, 1868: 6)

Luchairek, ordea, lapurteraren alde joko du, forma zaharrak gipuzkerak baino hobeki gorde dituelakoan. Halaber, Vinsonek ere eritzi berekoa dela gehituko du⁹⁷.

Ezer gutxi gainera diezaioket, bestalde, K. Zuazok Bonaparteri buruz zuzen esandakoari (cf. 1987: 932-934); ohartarazi nahi nuke, dena den, printzeak bere lanetan bi motatako arrazoiak darabiltzala gipuzkeraren gailentasuna aldarrikatzerakoan: aipatue-nak arrazoi praktikoak edo dira, gipuzkeraren jatortasunarekin, "erregulartasun" gramatikarekin, hiztunen kopuru ugariarekin, etab.-ekin zerikusirik dutenak (cf., esaterako, Bonaparte, 1869b: 158; 1876: 5; cf. halaber Azkue, 1927: 13-14). Baina berebiziko garrantzia dute bestelako arrazoiek ere, arrazoi historikoak dei genitzakeenek. Azken hauek aspaldiko polemika baten alde bat baino ez dira: euskara Hegoaldetik Iparraldera ala Iparraldetik Hegoaldera eraman izan zen⁹⁸.

6.2. Arazo honen abiaburuan, gure artean, Oihenarten *Notitia* (1638) dugu, Toursko Gregorioten pasarte batean oinarritzen bide delarik (cf. Gorrotxategi, 1984: 71, 64. oh.; Tovar, 1980: 57). Beraren arabera, Akitania osoa izan zen erromatartua, Euskal Herriko Iparraldea barne. Eta euskara Iparraldean, *Vasconia Aquitanica*-n, baskoien erasoen ondorioz sartuko zen lehenbizikoz, VI. mendean alegia. Hauxe zen, bada, Bonaparteren garaian hedatuen zegoen tesia:

Que le basque ait été importé d'Espagne en France, est une vérité historique généralement admise et enseignée comme telle, même dans les livres les plus élémentaires [...] La plupart des hommes instruits admettent toutefois que "La Gascogne, qui formait du temps des Romains la Novempopulanie ou Aquitaine 3e. prit son nom des Vascons ou Basques, peuple d'Espagne qui, refoulé par les Goths, franchit les Pyrénées vers l'an 542 et s'établit dans les provinces nommées Gascogne et Guyenne." (Voyez Bouillet "Dictionnaire universelle [sic], d'Histoire et de Géographie", au mot *Gascogne*). (Bonaparte, 1877a: 6-7)

Bonapartek ideia hauek jaso zituen hainbat lanetan eta berauek eramango dute Hegoaldeko euskalkien —bereziki gipuzkeraren— jatortasunaren eta lehentasunaren alde egitera:

En ce qui concerne le gipuscoan, indépendamment de son vocabulaire et de la régularité de son verbe, il est, au point de vue pratique, le dialecte principal, le plus connu et le plus répandu du basque espagnol, de même que le labourdin moderne est, malgré son infériorité linguistique, le plus connu du basque français; mais comme les dialectes de France ne sont eux-mêmes en origine que des dialectes d'Espagne, il s'en suit que le gipuscoan se trouve être en même temps le premier des dialectes basques vivants. (Bonaparte, 1876: 5)

(97) Nik bederen ez dut Vinsonen ustezko eritzi hori inon ere kausitu; beharbada, eta Luchaireren hitzak kontutan hartuz gero, ez litzateke harrizkeoa izango ahozko komunikazioa izan zela pentsatzea: «M. Vinson considère même le labourdin comme mieux conservé que le gipuzcoan.» (cf. Luchaire, 1877b: 380).

(98) Cf. Gorrotxategi (1984: 70 hh.; 1985: 574 hh.).

Teoria honek eraginda, Bonapartek Hegoaldeko euskalkietako hizkuntz egiturak, hitzak, etab. hartuko ditu beti jatorrizkotzat. Printzearen lanetan barreiaturik, joera honen ondoko adibideok kausitu ditut, laburki bada ere jarraian ukituko ditudanok:

6.2.1. *ÛETA ÛSOINUAK*: Bonaparte bokal hauen auziaz *Le verbe basque-n* (1869b: xiv, 2. oh.) mintzo da, bigarrena aurrenekoaren eta *u*-ren arteko soinutzat («une prononciation intermédiaire entre celle de l'«u» et de l'«ü»») jotzen duelarik. Bi bokal biribilidu hauen hedadura xeheki aipatu ondoren, printzeak ohartarazten du *ü* Iparraldeko euskalkietan soilik, eta ez guztietan, agertzen dela eta bigarrena, aldiz, Frantziatik hurbilen dauden Hegoaldeko haranetan. Hemendik bi soinu hauen jatorri frantsesa ateratzeko ez du aparteko ahaleginik egin behar:

Si maintenant on considère d'une part que le son de l'«ü» n'existe qu'en France, et seulement en Soule, en Mixe et à Bardos d'une manière obligatoire et générale, et d'autre part, que le son vraiment intermédiaire «ü» ne s'entend que dans les vallées espagnoles les plus rapprochées de la France, on pourra regarder, au moins comme possible, non seulement l'origine française de l'«ü», mais aussi celle de l'«u». (Bonaparte, 1869b: xv, 2. oh.)

Baina bigarren aukera bat ere badakar, agi denez hobesten duena: *ü* tarteko soinua jatorriz euskalduna litzateke (hots, Hegoaldekoa) eta, Iparraldera iragandakoan, hango euskaldunek frantsesezko *ü*-ren eraginez aldatuko zuketean, azken soinu hau frantsesetik mailegatu besterik ez bazuten egin:

Si nous penchons pour l'opinion contraire, seulement quant à l'«u», qui après tout n'existe pas en France, c'est qu'il nous paraît difficile de pouvoir admettre que les Basques français, qui sont tous d'origine espagnole, aient rien donné à l'Espagne. Ils auront bien probablement emprunté au français le son «ü», ou bien sous l'influence de cette langue, ils auront changé l'«u» en «ü», mais quant au premier de ces sons, il doit être d'origine basque. (*ibidem*)

6.2.2. *DA / DAGO*: Vinsonek uste zuen Hegoaldeko euskalkietan gertatzen den *da / dago* bereizketa, azken honek lekuzko zentzua duelarik, gaztelera *ser / estar* aditzenaren kopia hutsa zela. Bonaparteren (1877b: 34) eritziz, ordea, alderantzizkoa jazo zen, hots, Iparraldeko euskalkiek euskaraz jatorrizkoa den erabilera hau frantsesaren eraginak kutsaturik galdu zuten, *egon* aditza erabat desagertarazteko bezainbateko eragina nozitu ez bazuten ere. Bonapartek arrazoizkoa deritzo jatorrizko erabilera Hegoaldeko euskalkietan hobeki gordetzeari, euskara Iparraldera penintsulatik ekarria izan zelako (*ibidem*).

6.2.3. *ESAN / ERRAN*: Orobat, Vinsonek *esan erran*-en aldaera dela dioelarik, Bonapartek kontrako eritzia agertzen du berriro ere arrazoi bertsuak erabiliz:

Nous ne saurions assez protester contre cette mauvaise habitude de conclure du basque de France ou de Navarre au guipuscoan et au biscaïen. C'est le contraire qui devrait avoir lieu, car les dialectes basques de France ne s'étant formés que de ceux de la Navarre espagnole, et le guipuscoan et le biscaïen ayant toujours été considérés comme les plus anciens et les plus importants de tous les dialectes basques, c'est bien de ceux-ci qu'il faudrait conclure à ceux-là, à parité de circonstances. Nous dirons donc que *erran* est une variété de *esan*. (Bonaparte, 1877b: 38-39)

Beraz, bestelako arrazoirik ezean, Hegoaldeko formak hartu behar dira beti jatorrizkotzat.

6.2.4. *BAI(T)*:- Kasu honetan ere Hegoaldean bilatu behar da iturria, printzearen eritziz. Izan ere, Bonapartek aditzera ematen du, Vinsonek (1876b) ez bezala, *bai(t)*-aditz aurritzia Iparraldeko euskalkietan ezezik Nafarroakoetan ere erabiltzen dela⁹⁹:

(99) Oroit bedi, dena den, dagoeneko *Le verbe basque-n* egin zuela antzeko adierazpen bat («La forme causative (*baitu*, etc.) appartient à tous les dialectes, moins le guip. et le bisc.») eta, argitaratu gabe ere, 1864.ean Echeniqueri zuzendutako gutun batean gipuzkeraren eta nafarreraren arteko muga erabakitze erizpidetzat erabiltzen duela: «*Ceren ona baita* ou bien *ceren ona dan* pour exprimer: *porque es bueno, parce qu'il est bon*. Le *baita*, le *baitu* etc. ne sont pas guipuscoans. Il est bien vrai que je trouve *baita*, mais rarement, dans les catéchismes d'Urdaïn et d'Etcharri-Aranaz, mais voilà tout ce que j'y trouve de vraiment navarrais.» (Urquijo, 1910: 280).

La forme causative, contrairement à ce qui dit M. Vinson, existe dans les deux dialectes navarrais espagnols, d'où elle a passé en France, et c'est probablement sous l'influence du guipuscoan que par exception elle ne se trouve plus ni à Irun ni à Fontarabie, du moins chez les personnes qui s'en tiennent au parler exact de leur localité. (Bonaparte, 1877b: 39-40)

6.2.5. *EK ERGATIBO PLURALA*: Vinsonek (1876b) uste du ergatibo pluralaren (berak, jakina, ez du *ergatibo* deitura erabiltzen, «nominatif» baizik) *-ek* marka Iparraldeko euskalkietan bakarrik gertatzen dela. Bonaparte, aldiz, euskalkiez zuen ezaguera sakonaz baliaturik, aurki konturatu zen (cf. 1862: 36-39) bi *-ek* diferente zeudela euskaraz: batetik, aurreko silabako bokal itxi —berak «douce» dakar— baten eraginez ixten den *a* baten ondorioz agitzen dena eta, bestetik, berezko *-ek* atzizkia. Lehenbizikoa, esaterako, horrelako bilakabidea duten euskalkietan erabiltzen da bai ergatibo pluralerako eta bai ergatibo singularerako eta absolutibo pluralerako ere —printzeak «actifs du pluriel», «actifs du singulier» eta «nominatifs du pluriel» deitzen ditu—, aldaera eufonikoak besterik ez baitira. Baina Iparraldeko euskalkietan eta goi-nafarrerazko zenbait hizkeratan (38. or.) agertutakoak ez du zerikusirik aurrekoarekin:

Le rôle que l'*e* y joue dans les dialectes basques n'a rien d'euphonique; il est idéologique, puisqu'il sert à distinguer l'actif du pluriel du nominatif du même nombre, nominatif qui en France comme en Espagne se trouve être toujours identique avec l'actif du singulier. C'est à cause de cette distinction importante que le basque français ne néglige jamais à son grand avantage de faire au pluriel, comme elle est toujours faite dans tous les dialectes au singulier, que les formes *mendiek*, etc. ne peuvent jamais appartenir qu'à l'actif du pluriel, tandis qu'en basque espagnol elles peuvent à son grand détriment s'appliquer, de même que les formes *mendiak*, etc., soit à l'actif singulier, soit au nominatif pluriel, soit à l'actif pluriel. (1862: 39)

Zenbait urte beranduago (cf. 1877b) Bonapartek berriz eutsiko dio gaiari, oraingotan non erabiltzen den *-ek* «ideologiko» hori zehatzagotuz eta beraren jatorria nondik-norakoa den azalduz:

Nous n'admettons pas le moins du monde que les dialectes basques espagnols n'aient pas le suffixe actif pluriel en *ek*. Le dialecte haut-navarrais méridional en fait un usage aussi fréquent qu'en France, où c'est bien d'Espagne, après tout, que ce suffixe s'est introduit. Le guipuscoan et le biscaïen l'ignorent, et il en est de même du haut-navarrais septentrional pour ceux qui préfèrent de considérer le baztanais, qui le possède, comme un sous-dialecte du labourdin. (1877b: 41-42)

6.3. Aitzitik, Luhairek ez zuen onartu hain hedatua zegoen Hegoaldeko euskalkien antzinagokotasunaren eritzia. Edo, bederen, Bonaparteren *Observations...* (1877b) liburuxka irazkintzen duelarik dioen bezala, auzia ez dago batere garbi eta erabakirik:

...nous n'admettons qu'avec réserve son opinion, plusieurs fois énoncée dans cette brochure (p. 34, 39, 42), sur l'antériorité des dialectes espagnols et leur supériorité vis-à-vis des dialectes français. Prétendre que le basque a été «importé d'Espagne en France par les habitants de la Péninsule» [...] c'est résoudre bien promptement une question d'origine très-grave et très-délicate. Comment le prince B. pourrait-il démontrer que les Basques français ne sont pas aussi anciens dans leur pays que les Basques espagnols dans le leur? Nous aimerions à voir cette thèse soutenue avec les développements qu'elle comporte. (Luhaire, 1877b: 380)

Jakina denez, Luhairek gaskoia gainerako oc hizkeretarik bereizten duten zenbait ezaugarri azaltzeko euskararen (edo antzekoren baten) sustratoaren beharra ikusi eta Akitaniako inskripzio zaharretako onomastika aztertu ondoren (cf. Luhaire, 1877a), bertako biztanleek erromatarren garaian jadanik euskaraz mintzatzen zirela frogatu izan zuen, Oihenartek eta defendaturiko tesia bertan behera uzten zuelarik¹⁰⁰. Nolanahi

(100) Gauza jakina da Mitxelarenaren ustez Luhaire bereziki historialaria eta bigarren maila batean hizkuntzalaria (Schuchardt ez bezala) zelako iritsi ahal izan zela, hutsak gorabehera, halako ondorioetara (cf. Mitxelena, 1964: 72-74; 1982: 14-15).

ere, ez dugu ahanzi behar Luchaireren ideia berri hauen iturburuan oraindik ere iberrismoa dagoela. Beraz, euskararen muga zaharrak iparralderantz ezezik hegoalderantz ere luzatzen zituela.

7. Bukatzeko.

Aurreko orrialdeetan Bonaparte printzeak garaiko zenbait euskalari eta, oro har, hizkuntzalarirekin izandako eztabaiden berri eman dut. Honen bitartez, Bonaparteren eta gainerako estabaidakideen euskararekiko, hizkuntzarekiko eta hizkuntzalaritzarekiko ideia nagusiak azaltzea izan dut helburu nagusi. Haatik, lan honen mugak finkatu beharra bainuen, auzi anitz geratu dira agertzeke edo sakonki aztertzeke; esaterako, fonetika-fonologiaren arloan *k*- eta *b*-ren kontua (zein zaharrena); [f], [x] eta [ɸ] soinu-antzinatasuna euskaraz; kontsonante taldeen ugaritasuna, etab.; morfologian, euskararen deklinabide zaharra, *zu* izenordainaren antzinatasuna eta bereziki aditz teoriaren inguruko eztabaida, zalantzarik gabe sutsuenetariko bat; azkenik, hiztegiari dagokionez, autore ezberdinek eman etimologiaren irazkina.

Agian gehiago luzatu beharko litzateke Bonaparte, van Eys eta Vinsonen, nabarmenenak baino ez aipatzearren, hizkuntz ideien iturburuen azterketan. Izan ere, hemen aipamen soila izan duten zenbait "maisu"-ren lanek —Curtius, Chavée, Pezzi eta Ribáryrenek—, hala nola Vinsonek Hovelacqueri eta Bonapartek euskal gramatikari zaharrei zor dizkietenek miaketa sakona mereziko lukete. Baina oraingoz bego horrela.

ERREFERENTZIAK¹⁰¹:

- Alberdi, J., 1986, «Euskarazko tratamenduen ikuspegia: I. Historia apur bat», *ASJUXX-1*, 149-202.
- Arana Martija, J. A., 1984, «Prólogo» in González Echegaray, 1984, 29-48.
- Azkue, R.M^a, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Tours. Berrarg. faksimilea: Bilbo, 1969.
- , 1925, *Morfología vasca*, Bilbo. Berrarg. faksimilea: Bilbo, 1969.
- , 1927, «Observaciones acerca de la obra *Langue basque et langues finnoises* del Príncipe L.-L. Bonaparte», *Euskera* VIII. Separata: Bilbo, 1927.
- , 1931, «Particularidades del dialecto roncalés», *Euskera* XII, 207-407.
- Bonaparte, L.-L., 1862, *Langue basque et langues finnoises*, Londres.
- , 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*, Londres.
- , 1866, *Formulaire de prône en langue basque, conservé naguère dans l'église d'Arbonne. Deuxième réimpression*, Londres.
- , 1869a, *Le petit Cathécisme espagnol du P. Astete, traduit en trois dialectes basques: 1. Aezcoan, par Don Pedro José Minondo, instituteur à Garralda, avec la coopération de Don Martin Elizondo d'Aribe; 2. Salazarais, par Don Pedro José Samper, curé de Jaurrieta; 3. Roncalais, par Don Prudencio Hualde, curé de Vidangoz. Vérifié et modifié sur les lieux mêmes par le prince Louis-Lucien Bonaparte, avec le concours des gens de la campagne, et après avoir rendu les trois versions aussi comparatives que possible*, Londres.
- , 1869b, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara: le guipuscoan, le biscaien, le haut-navarrais septentrional, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin; avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés. Recueilli sur les lieux mêmes de la bouche des gens de la campagne, dans cinq excursions linguistiques faites dans les sept provinces basques d'Espagne et de France pendant les années 1856, 1857, 1866, 1867, 1869*, Londres.
- , 1869c, «Note sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque», *RLPbC* II, 282-284. (1866-4-6).
- , 1876, *Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque, accompagnées d'observations grammaticales et bibliographiques (Extrait de la "Revue de Philologie et d'Ethnographie", publiée par Ch. E. de SÉBILLY, Tome deuxième, No. 3, Paris, 1876)*, Londres.
- , 1877a, *Notes sur certaines remarques de M. A. Luchaire*, Londres (1877-6-21).
- , 1877b, *Observations sur le basque de Fontarabie, d'Irun, etc.*, (*Actes de la Société Philologique* VI, 3), Paris (Londres, 1876-12-20).
- , 1877c, *Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections, dont M.J. Vinson a accompagné l'Essai sur la langue basque par F. Ribáry (Extrait des "Actes de la Société Philologique", Tome VII, No 2. Paris, 1877.)*, Londres (1877-3-26).
- , 1877d, *Remarques sur les dialectes de la Corse, et sur l'origine basque de plusieurs noms locaux de cette île... (Extrait du numéro 4 des "Annales de la Corse", Paris, 1877.)*, Londres (1877-2-13).
- , 1883a, «Carta lingüística», *EE IX*, 261-265. (Londres, 1883-6-30).
- , 1883b, «Carta lingüística», *EE IX*, 485-489. (Londres, 1883-11-12).
- , 1884a, *Nouvelles remarques sur quelques assertions de M. J. Vinson concernant la langue basque*, Londres (1884-12-12).
- , 1884b, *Remarques sur certaines assertions de M. J. Vinson concernant la langue basque*, Londres (1884-10-28).
- , 1884-85, *Italian and Uralic Possessive Suffixes compared*, Londres.
- , 1889a, «Notes sur certaines assertions de M. van Eys concernant la langue basque», *Euskara* (Berlin) III-6, 47.
- , 1889b, «Nouvelles Notes sur des nouvelles assertions de M. van Eys concernant la langue basque», *Euskara* (Berlin) III-7, 51-52.
- , 1890, «Corrections des prétendues "Corrections" faites par M. van Eys, de mes premières "Notes sur certaines de ses assertions concernant la langue basque"», *Euskara* (Berlin) IV- 8, 62-63.
- Bonaparte, L.-L. eta Burnell, A., 1882, «De las terminaciones hispano-portuguesas *ez* y *es*», *Revista Euskara* V, 191-192 eta 201-209. [Londresko *The Academy* aldizkarian sortutako polemikaren laburpen eta itzulpenal].
- Bynon, Th., 1981 [1977], *Lingüística histórica*, Madrid.
- Camiñón, A., 1878, «El anti-iberismo. Notas», *Revista Euskara* I, 231-237.
- Caro Baroja, J., 1982, *Sobre la lengua vasca*, Donostia.
- Chaho, A., 1836, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835). Avec portraits et costumes*, Paris.

(101) Zenbait lanetan autoreek berek ezarritako data eransten dut parentesien artean.

- _____, 1856, *Dictionnaire Basque, Français, Espagnol et Latin*, Baiona.
- Chomsky, N., 1984 [1966], *Lingüística cartesiana*, Madrid.
- Corominas, J., 1983 [1961], *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid.
- [Darrigol (l'abbé)], 1827, *Dissertation critique et apologetique sur la Langue Basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*, Bayonne.
- Duvoisin, J., 1868, 'Quelques mots à propos de l'Essai de grammaire de la langue basque de M. W. J. Van Eys', *Courrier de Bayonne*, 1868-2-9. Berrarg. in van Eys (1873a), xxiii-xxxii.
- Ellis, A. J., s.d., *Prince Louis Lucien Bonaparte's lists of vowels and consonants... Reprinted from pp. 1293 to 1307 and pp. 1325 to 1357 of Alexander J. Ellis's Early English Pronunciation*, s.l.
- González Echegaray, C., 1984, 'Catálogo de los manuscritos reunidos por el Príncipe Luis-Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco...', *Euskera* XXIX, 23-184. Berrarg.: Bilbo, 1989.
- Gorostidi, M., 1878, 'Leyendas vascongadas', *Revista Euskara* I, 177-184. eta 209-216.
- _____, 1879, 'El método científico y la lengua euskara', *Revista Euskara* II, 225-231.
- Gorochategui, J., 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, Bilbo.
- _____, 1985, 'Historia de las ideas acerca de los límites del vasco antiguo', *ASJU* XIX-2, 571-594.
- Granja Pascual, J. J., 1986, 'Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX', *ASJU* XX-1, 217-235.
- Harriet, M., 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua Francez bitzcuñca ikhasi nabi dutenen fa-boretan*, Baiona.
- Hovelacque, A., 1876, *La linguistique*, Paris. [Batez ere 87-106].
- Hübner, A., 1893, *Monumenta linguae Ibericae*, Berlin.
- Humboldt, W., 1817, *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweiten Bandes des Mitbridates über die cantabrische oder baskische Sprache*, Berlin.
- _____, 1821, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*, Berlin.
- Lacombe, G., 1907, 'Basquisants contemporains. Le prince Louis-Lucien Bonaparte', *RIEVI*, 161-166.
- _____, 1908a, 'Achille Luchoire', *RIEVI* II, 808-809.
- _____, 1908b, 'Basquisants contemporains. Le Jonkheer Van Eys (Notice Bio-bibliografique)', *RIEVI* II, 805-807.
- _____, 1908c, 'Quatorze lettres inédites du Prince Louis-Lucien Bonaparte au Comte de Charencey', *RIEVI* II, 775-786. (1862-9-29-tik 1888-11-10-ra).
- _____, 1932, 'Lettres du Prince L.-L. Bonaparte à D. A. Campión', *RIEV* XXIII, 192-198. (1880-5-6-tik 12-31-ra).
- _____, 1933, 'Lettres du Prince L.-L. Bonaparte à D. A. Campión', *RIEV* XXIV, 304-313. (1881-1-22-tik 6-2-ra).
- Laka, I., 1989, 'Astarloaren hizkuntzalaritaz', *ASJU* XXIII-1, 75-86.
- Lakarra, J.A., 1985a, 'Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan', *ASJU* XIX-1, 9-50.
- _____, 1985b, 'Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)', *ASJU* XIX-1, 235-281.
- _____, 1985c, 'Berriz Larramendiren segizioko zenbaitez', *ASJU* XIX-2, 439-452.
- _____, 1986, 'Bizkaiera zaharra euskalkien artean', *ASJU* XX-3, 639-681.
- _____, 1987, 'Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)', *ASJU* XXI-3, 813-916.
- _____, eta Urgell, B., 1988, 'Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiako lanabesak (II)', *ASJU* XXII-1, 99-211.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua vascongada*, Salamanca. Berrarg. faksimilea: Donostia, 1979.
- _____, 1745, *Diccionario trilingüe vasco-español-latín*, Donostia. Berrarg. faksimilea: Donostia, 1984.
- Léchuse, F., 1826, *Manuel de la langue basque*, Toulouse-Bayonne Berrarg. in Lakarra (1987) eta Lakarra-Urgell (1988).
- Luchoire, A., 1877a, 'Les origines linguistiques de l'Aquitaine', *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Pau*, 1876-77, 349-423. Separata: Pau, 1877.
- _____, 1877b, 'Observations sur le basque de Fontarabie, d'Irun, etc. par le prince L.-L. Bonaparte...' [irazkina], *Revue Critique d'Histoire et de Littérature* XI, 378-380.
- _____, 1879, *Étude sur les idiomes pyrénéens de la région française*, Paris. Berrarg. faksimilea: Genève, 1973.
- Mitxelena, K., 1955, 'La toponimia romana en Vizcaya' [irazkina], *ASJU* II, viii-xii. Berrarg. in Mitxelena (1988), 627-629.
- _____, 1963, *Lenguas y protolenguas*, Salamanca. Berrarg.: Salamanca-Barcelona, 1986.
- _____, 1964, 'Sobre el pasado de la lengua vasca', Donostia. Berrarg. in Mitxelena (1988), 1-73.
- _____, 1976, 'La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas', *Revista Española de Lingüística* VI, 309-326. Berrarg. in Mitxelena (1985b), 73-85.
- _____, 1981, 'Lengua común y dialectos vascos', *ASJU* XV, 291-313. Berrarg. in Mitxelena (1987), 35-55.
- _____, 1982, 'Sobre la historia de la lengua vasca', *ASJU* XVI, 143-156. Aipuaq berrargitalpenari dagozkio, in Mitxelena (1987), 9-21.
- _____, 1983, 'Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1880)', in *Eusko Ikaskuntzaren IX. Kongresoa*, Bilbo, 237-250. Aipuaq berrargitalpenari dagozkio, in Mitxelena (1988), 948-964.
- _____, 1984a, 'Aurkezpena', in Sarasola (1984), 11-23. Berrarg. in Mitxelena (1988), 349-360.

- _____, 1984b, «Presentación», in Vinson (1984).
- _____, 1985 [1961, 1977], *Fonética Histórica Vasca*, Donostia.
- _____, *Lengua e historia*, Madrid.
- _____, 1987, *Palabras y textos*, Bilbo.
- _____, 1988, *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, *ASJU*-ren gehigarriak 10, J. A. Lakarra (arg.), Donostia.
- Mounin, G., 1983 [1967], *Historia de la lingüística. Desde los orígenes al siglo XIX*, Madrid.
- Oiharçabal, B., 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *BMB* eta *ASJU*XXIII-1, 59-73
- Oihenart, A., 1638, *Notitia utriusque Vasconiae tam Ibericae quam Aquitanicae*, Paris. Bigarren argitalpen gehitua: 1856. Azken honen gaztelerazko itzulpena badago J. Gorosterrazuk *RIEV*-en argitaratua.
- Omaechevarría, I., O.F.M., 1962, «Declinación vasca», *Euskera* VI, 29-42.
- Oroz, F. J., 1981, «La relación entre el vasco y el ibérico desde el punto de vista de la teoría del sustrato. Esbozo de una hipótesis», in Varii, *Iber-1*, Bilbo, 241-255.
- Reale, G. & Antiseri, D., 1988, *Historia del pensamiento filosófico y científico. III. Del romanticismo hasta hoy*, Barcelona.
- Ribáry, F., 1877, *Essai sur la langue basque...*, Paris. [Vinsonek hungarieratik itzulia eta oharrez osatua. Hungarierazko lehen edizioa: *Nyelvtudomány közlemények* V (1866), 37-75. eta 426-474. Ik. Vinson (1877a)].
- Riezu, R. P. J., 1958, «El Príncipe Luis Luciano Bonaparte», *PV*XIX, 149-164.
- Ruiz Arzalluz, I., 1990, «El original griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?», in J.A. Lakarra (arg.), *Memorial L. Mitxelena Magistri Sacrum (ASJU*ren gehigarriak 14), Donostia (inprimategian).
- Sarasola, I., 1984, *Hauta-Lanerako euskal biztegia. A-aurren*, Donostia.
- _____, 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU*XX-1, 203-215.
- Schleicher, A., 1852 [1850], *Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht. Linguistische Untersuchungen*, Bonn. Frantsesezko itzulpena erabili dut: *Les langues modernes de l'Europe par A. Schleicher, traduit de l'allemand par Hermann Ewerbech*, Paris, 1852.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madrid.
- Unamuno, 1884, «Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca», in Unamuno (1968), IV. liburukia, 87-119.
- _____, 1901, «Discurso en los Juegos Florales celebrados en bilbao el día 26 de agosto de 1901», in Unamuno (1968), VI. liburukia, 237-250.
- _____, 1968, *Obras completas* [16 liburukil], M. García Blanco (arg.), Madrid.
- Urquijo, J., 1908, «Cartas escritas por el Príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* II, 215-221. eta 655-659. (1857-12-1-tik 1861-12-11-ra).
- _____, 1910, «Cartas escritas por el Príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* IV, 233-297. (1862-1-2-tik 1869-4-8-ra).
- _____, 1927, «Julien Vinson (1843-1926)», *RIEV* XVIII, 217-224.
- Van Eys, W.J., 1867, *Essai de grammaire de la langue basque. Deuxième édition revue et augmentée*, Amsterdam. Lehen argitalpena izengabe agertu zen 1865.ean.
- _____, 1868, «Réponse à M. le Capitain Duvoisin...», *Liberal Bayonnais*, 1868-8-18. Berrarg. in van Eys (1873a), xxxi-xxxiv.
- _____, 1873a, *Dictionnaire basque-français*, Paris-Londres.
- _____, 1873b, «Le pronom démonstratif basque a-t-il toujours été a?», *RLPbC* VI, 183-186. Berrarg. in van Eys (1873a), xxxv-xxxviii.
- _____, 1874a, «La langue ibérienne et la langue basque», *RLPbC* VII, 3-15.
- _____, 1874b, *Le verbe auxiliaire basque*, Paris.
- _____, 1875, *Étude sur l'origine et la formation des verbes auxiliaires basques*, Paris.
- _____, 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, Paris.
- _____, 1883, *Outlines of basque grammar*, London.
- _____, 1886, «Le dialecte de Dechepare», *Euskara* (Berlin) I-1, 1-2.
- _____, 1888a, «Traduction littérale des Poésies de Dechepare avec notes explicatives», *Euskara* (Berlin) I-4, 27-28.
- _____, 1888b, «Berichtigungen und Zusätze», *Euskara* (Berlin) II-5, 37-38.
- _____, 1889a, «Goizian. Ilherrian. Batheyarria», *Euskara* (Berlin) II-6, 44-45.
- _____, 1889b, «Corrections des "Notes" du Prince L.-L. Bonaparte dans le No. 6 de l'*Euskara*», *Euskara* (Berlin) III-7, 52-53.
- _____, 1890a, *Les verbes auxiliaires dans le Nouveau Testament de Liçarrague*, La Haye.
- _____, 1890b, «Nouvelles Corrections des "Nouvelles Notes" du prince L.-L. Bonaparte dans le No. 7 de l'*Euskara*», *Euskara* (Berlin) IV-8, 63-64.
- Verd, G. M., S. J., 1980, «Sobre la cuestión vascoibérica», *ASJU*XIV, 99-133.
- Villalonga, J., 1953-57, «Introducción a un estudio sobre Luis-Luciano Bonaparte y sus trabajos», *EJ*VII, 39-68.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la Literatura Vasca* 2ª edición corregida y aumentada. Oñate.
- Vinson, J., 1868, «Coup d'oeil sur l'étude de la langue basque», *RLPbC* I, 381-405. Aipuaq separatari dagozkiot: Paris, 1868.

- _____, 1870-71, «Premier essai de phonétique basque», *RLPhC* III, 423-458. eta IV, 118-127.
- _____, 1872, «L'étude de la langue basque: les publications récentes du prince L.-L. Bonaparte», *RLPhC* V, 190-219.
- _____, 1874a, *La question ibérienne (Extrait des Mémoires du Congrès scientifique de France, session de 1873, t. II, p. 357-368)*, Paris.
- _____, 1874b, «Le verbe basque», *RLPhC* VI, 238-253. Separata: Paris, 1874.
- _____, 1875a, *La science du langage et la langue basque (Extrait du Bulletin de la Société de Sciences et Arts de Bayonne, Séances des 15 Avril et 27 Mai 1874)*, Paris.
- _____, 1875b, «Le verbe auxiliaire basque», *RLPhC* VII, 322-347. Separata: Paris, 1875.
- _____, 1876a, *Le basque et les langues américaines. Étude comparative lue au Congrès des Américanistes a Nancy le 23 Juillet 1876*, Paris.
- _____, 1876b, «Spécimens de variétés dialectales basques», *RLPhC* VIII, 310-319. Aipuaq separatari dagozkiola: Paris, 1876. (Bayonne, 1876-1-21).
- _____, 1877a, «Avant-propos» eta «Notes complémentaires», in Ribáry (1877), x-xxv. eta 99-119.
- _____, 1877b, «Les études basques et la critique», *RLPhC* X, 210-222.
- _____, 1878, «Revista Euskara» lirazkina, *RLPhC* XI, 466-468.
- _____, 1879, «El método científico y la lengua vasca», *Revista Euskara* II, 144-148.
- _____, 1880, «Grammaire Comparée des dialectes basques», par W.-J. Van Eys» lirazkina, *RLPhC* XIII, 117-123.
- _____, 1881, «Orreaga, balada por d. Arturo Campión» lirazkina, *RLPhC* XIV, 101-104.
- _____, 1888, «Berichtigungen und Zusätze», *Euskara* (Berlin) I-4, 30.
- _____, 1891, «Berichtigungen und Zusätze», *Euskara* (Berlin) V-9, 70-71.
- _____, 1892, «Nécrologie: le prince L.-L. Bonaparte», *RLPhC* XXV, 80-84.
- _____, 1909, «Le présent et le passé dans la conjugaison basque primitive», *RIEV* III, 315-317.
- _____, 1918, «Études grammaticales. La forme primitive organique du passé», *RIEV* IX, 16-24.
- _____, 1919, «Syntaxe basque. Position du déterminé et du déterminé», *RIEV* X, 58-71.
- _____, 1920, «La Phonétique Basque», *RIEV* XI, 5-9.
- _____, 1984 [1891], *Bibliographie de la langue basque (Volumenes I y II). Con unas palabras sobre la presente edición de Luis Michelena*, *ASJU*-ren gehigarriak 9, Donostia [J. Urquijoren alean oinarritutako edizioa].
- Yrizar, P., 1960, «El príncipe Luis Luciano Bonaparte y su obra», *BAP* XVI, 3-14.
- _____, 1981[1949], «Los dialectos y variedades del vascuence», in *Contribución a la dialectología de la lengua vasca (I)*, Donostia, 95-125. Lehen argitalpena in *Homenaje a Don Julio de Urquijo e Ybarra I*.
- Zuazo, K., 1987, «Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrez», *ASJU* XXI-3, 927-950.
- _____, 1988a, *Euskararen batasuna. Iker-5*, Bilbo.
- _____, 1988b, «El verbo regular Vascongado del dialecto vizcaino gramatikaren ekarriaz», *ASJU* XXII-2, 547-568.
- _____, 1989, «Zubereraren Saikapenaz», *ASJU* XXIII-2, Jarri orriak (ALE HONETAN).